

โครงการประชุมวิชาการระดับชาติ SMARTS ครั้งที่ 2
(The National SMARTS Conference II)

หัวข้อ

“สังคมศาสตร์และประวัติศาสตร์”

ผู้ดำเนินรายการ

อาจารย์เพชรรัตน์ ภูพันธ์

คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2398 – 2488
Development of the West Bank of Bangkok, A.D. 1855 – 1945

วัลลี นวลหอม

นักศึกษาระดับปริญญาโท ภาควิชาประวัติศาสตร์

คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก ในช่วง พ.ศ. 2398 – 2488 ผลของการศึกษาพบว่าบางกอกฝั่งตะวันตกมีพัฒนาการเป็น 3 ระยะดังนี้ ระยะแรก เริ่มต้นภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398 ถึงการสร้างสถานีรถไฟบางกอกน้อยใน พ.ศ. 2443 หลังจากที่สยามกับอังกฤษได้ลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว สยามมีนโยบายส่งเสริมการผลิตเพื่อการค้า ซึ่งนโยบายนี้ส่งผลต่อเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตก ดังเห็นได้จากการเพิ่มขึ้นของจำนวนเรือสินค้าและเรือขนแพที่ตั้งเรียงรายทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา การขยายตัวทางเศรษฐกิจส่งผลให้รัฐดำเนินการขุดคลองสำคัญขึ้นในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตก ได้แก่ คลองมหาสวัสดิ์ และคลองภาษีเจริญ โดยคลองแรกเชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำนครชัยศรี และคลองที่สองเชื่อมระหว่างเมืองสมุทรสาครกับแม่น้ำเจ้าพระยา นอกจากนี้สนธิสัญญาเบาว์ริงยังได้ส่งผลให้มีชาวต่างชาติ เดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพฯ รวมทั้งบางกอกฝั่งตะวันตกมากขึ้น จนก่อให้เกิดการขยายตัวของชุมชนและย่านเศรษฐกิจของชาวต่างชาติ

ระยะที่สอง เริ่มต้นภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำริให้มีการสร้างสถานีรถไฟบางกอกน้อยเมื่อ พ.ศ. 2443 ทางรถไฟสายนี้ส่งผลให้บางกอกฝั่งตะวันตกมีการติดต่อสัมพันธ์กับภูมิภาคตะวันตกและภาคใต้ทั้งด้านการค้าและการคมนาคมขนส่ง นอกจากนี้ยังได้มีสร้างทางรถไฟสายปากคลองสาน-มหาชัย ใน พ.ศ. 2444 เพื่อขนส่งอาหารทะเลเข้ามากรุงเทพฯ การสร้างทางรถไฟสายนี้มีผลต่อการขยายตัวของชุมชนและการค้าในพื้นที่สถานีรถไฟและบริเวณโดยรอบ เช่น ย่านบางกอกน้อย ย่านคลองสาน และย่านตลาดพลู

ระยะที่สาม เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2475-2488 เมื่อการสร้างสะพานพุทธยอดฟ้าเพื่อเชื่อมต่อกับถนนสายใหม่ 11 สายในฝั่งธนบุรีแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2475 ได้ผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชนใหม่ขึ้นตามสองฝั่งถนน และส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้อยู่ในบางกอกฝั่งตะวันตกจากสังคมน้ำสู่สังคมบก ต่อมาในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2484 - 2488 พื้นที่บริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกยังได้รับผลกระทบโดยตรงจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ผู้อยู่ในพื้นที่ได้อพยพไปยังพื้นที่สวนที่อยู่ลึกเข้าไปข้างในหรือไม่ก็อพยพไปยังจังหวัดอื่น นอกจากนั้นกองทหารญี่ปุ่นยังได้เข้ามาใช้ทางรถไฟเพื่อขนส่งเสบียงอาหารและอาวุธยุทโธปกรณ์ของกองทัพด้วย ดังนั้นการเข้ามาของกองทหารญี่ปุ่นจึงส่งผลกระทบต่อ

การดำเนินชีวิตของผู้คนที่ต้องประสบกับปัญหาการขาดแคลนอาหารและเครื่องอุปโภคบริโภคอีกด้วย

คำสำคัญ : บางกอกฝั่งตะวันตก, พัฒนาการ พ.ศ. 2398 – 2488

Abstract

This research aims to study the development of the west bank of Bangkok between 1855 and 1945, which can be divided into 3 periods. **The first period** begins after the Bowring Treaty in 1850 and ends when Bangkok Noi Railway Station was built in 1910. After Siam and the United Kingdom signed the Bowring Treaty, the Siamese court issued policies supporting the production for commercial purposes. These policies affected economics of the west bank increased the number of ships and rafts along both sides of the Chaopraya River. The economic expansion led to the digging of many important canals in the west bank including Mahasawat Canal and Pasi Charoen Canal. The first canal connects the Chaopraya River and Nakornchaisri River and the second one connects Samutsakorn district and the Chaopraya River. Moreover, because of this treaty, many foreigners settled down in Bangkok particularly on the west bank. These foreign communities and economic quarters substantially expanded.

The second period begins after King Chulalongkorn initiated of the project building Bangkok Noi Railway Station which was the main southern railway station in 1910. The construction connects the western and the southern regions for trading and communication purpose. In addition, in 1911, Pakklong San – Mahachai Railway was built to facilitate sea food transportation to Bangkok. This railway expanded the communities and the commerce around the railway areas such as Bangkok Noi, Klong San and Talad Plu.

The last period begins in 1932 and ends in 1945. In 1932, Puttayodfa Bridge connecting the new 11 roads in Thonburi area was completed. Then, the new communities along the road were expanded. These new roads and the bridge had an impact on the west bank people's life from the river-leased life to land-based. From 1941 to 1945, the west bank of the Bangkok area was adversely affected. The Second World War forced people to move to the inner land of the bank or other provinces. Besides, the Japanese army-occupied the area to transport food supplies and armaments. The Japanese invasion had direct consequences on Thai people's way of life. These people encountered hardship resulted from food and consumer goods shortage.

Keywords: west bank of Bangkok / development / A.D. 1855 – 1945

บางกอกเป็นเมืองที่มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยตั้งอยู่ห่างจากปากแม่น้ำเจ้าพระยา 21 กิโลเมตร¹ และยังเป็นเส้นทางเชื่อมต่อไปยังกรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนั้น แต่เส้นทางน้ำตั้งแต่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาไปจนถึงกรุงศรีอยุธยามีความคดเคี้ยวมากใน พ.ศ. 2065 สมเด็จพระชัยราชาธิราชจึงทรงโปรดให้มีการขุดคลองลัดที่สำคัญคือ “คลองลัดบางกอก”² เพื่อเชื่อมช่วงโค้งตอนเหนือและช่วงโค้งตอนใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า การขุดคลองลัดบางกอกนี้ได้ส่งผลให้พื้นที่บางกอกถูกแบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันออกและบางกอกฝั่งตะวันตก โดยในส่วนของบางกอกฝั่งตะวันตกมีความสำคัญและพัฒนาการดังนี้

ความสำคัญของบางกอกฝั่งตะวันตกสมัยอยุธยา

บางกอกเป็นเส้นทางน้ำที่เชื่อมโยงติดต่อกับกรุงศรีอยุธยาได้ในสองเส้นทางกล่าวคือเส้นทางแรกเป็นเส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยาออกสู่ทะเล เส้นทางนี้เป็นเครือข่ายที่เชื่อมโยงเส้นน้ำของหัวเมืองทางใต้และเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก ส่วนเส้นทางที่สองเป็นเส้นทางด้านคลองบางกอกใหญ่ซึ่งเป็นเส้นทางน้ำที่สำคัญของพื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา และเป็นเส้นทางหลักที่ใช้ติดต่อกับเมืองชายทะเลด้านตะวันตก โดยเฉพาะมหาชัยท่าจีน แม่กลองไปจนถึงเพชรบุรี โดยในบริเวณเส้นทางนี้มีผู้คนตั้งถิ่นฐานอยู่ริมลำคลองจำนวนมาก จึงเป็นชุมชนที่มีการติดต่อค้าขาย นอกจากนี้ยังเป็นเส้นทางที่เชื่อมกับทางบกเพื่อข้ามไปยังเมืองตะนาวศรี เมืองมะริดและเมืองทวาย ซึ่งเป็นเมืองที่สำคัญในสมัยกรุงศรีอยุธยาอีกด้วย³ ดังนั้นการเป็นเส้นทางคมนาคมหลัก สู่กรุงศรีอยุธยาจึงทำให้ชื่อ “บางกอก” มักปรากฏอยู่ในหลักฐานของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาสู่กรุงศรีอยุธยา เนื่องจากเมื่อเรือแล่นผ่านปากแม่น้ำเข้ามาจนถึงบางกอก เรือทุกลำต้องจอดที่ด้านภาษีเพื่อบอกจุดประสงค์ในการเดินทางรวมทั้งเสียอากรค่าเรือสำเภาและสินค้า เมื่อเป็นเช่นนี้บางกอกจึงเป็นจุดแวะพักเรือของบรรดาพ่อค้าและนักเดินทาง ดังนั้นบางกอกจึงมีความสำคัญในฐานะเป็นด่านภาษีที่เป็นจุดรวมตัวของพ่อค้าและสินค้าจากที่ต่าง ๆ จึงส่งผลให้บางกอกมีการขยายตัวทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะเมื่อมีการขุดคลองลัดบางกอกในสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช ได้ยิ่งส่งผลให้บางกอกมีความสำคัญต่อการขยายตัวทางการค้าของกรุงศรีอยุธยามากขึ้น โดยการเข้ามาของเรือบรรทุกสินค้าของชาวต่างชาติทุกลำต้องผ่านด่านบางกอกก่อนเข้าสู่กรุงศรีอยุธยา บางกอกจึงมีความสำคัญในฐานะด่านภาษีอากรที่เรียกว่า “ขนอนบางกอก”⁴ ต่อมาได้มีการขุดคลองลัดบางกวย

¹ สวาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2529), 34.

² ปิยนาด บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ชาตานิติ, คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525) (กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 13.

³ จิราธร ชาติศิริ, “เศรษฐกิจสมัยธนบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), 38.

⁴ กรมศิลปากร, บันทึกเรื่องสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศสยามกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), 105.

ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อ พ.ศ. 2081 ยิ่งส่งผลให้บางกอกมีการขยายตัวมากขึ้นจนนำไปสู่การยกฐานะบางกอกจากด่านขนอนขึ้นเป็น “เมืองทณบุรีศรีมหาสมุทร” ใน พ.ศ. 2100⁵

ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเมื่อการค้ากับชาติตะวันตกของกรุงศรีอยุธยา มีความเจริญรุ่งเรืองมากยิ่งขึ้น บางกอกอยู่ในฐานะเมืองท่าการค้า และด่านป้องกันข้าศึกทางทะเลที่สำคัญของราชธานี โดยสภาพของเมืองบางกอกดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารและบันทึกชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาได้ระบุว่า บางกอกเป็นเมืองที่มีกำแพงล้อมรอบ มีอาคารที่ทำการของเจ้าเมืองบางกอกบนฝั่งตะวันตก และยังมีตึกพักรับรองบุคคลสำคัญ โบสถ์ฝรั่งและป้อมทั้งสองฟากแม่น้ำที่มีชื่อเรียกรวมกันว่า ป้อมบางกอก ระหว่างป้อมทั้งสองมี โข่งใหญ่ซึ่งขวางลำน้ำเจ้าพระยาเพื่อป้องกันศัตรูทางทะเล⁶ การเติบโตของเมืองบางกอกที่มีอย่างต่อเนื่องในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชส่งผลให้การเข้ามาตั้งถิ่นฐานของผู้คนในบางกอกมีจำนวนมาก มีผลให้สมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงตระหนักถึงความสำคัญของเมืองบางกอกมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากเหตุการณ์ที่ฮอลันดานำกองทัพเรือมาปิดปากน้ำของสยามใน พ.ศ. 2207 อันมีสาเหตุมาจากขัดแย้งทางการค้า⁷ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมปราการตามแบบวิทยาการสมัยใหม่ที่บริเวณ สองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาในเมืองบางกอก โดยป้อมแรกสร้างขึ้นทางฝั่งตะวันตกบริเวณปากคลองบางกอกใหญ่ คือป้อมวิชัยประสิทธิ์ แล้วจึงโปรดให้สร้างเพิ่มเติมขึ้นอีกป้อมหนึ่งในฝั่งตรงข้ามชื่อว่า ป้อมวิไชยเอนทร์ พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้ขึงโซ่ขวางกลางลำน้ำ⁸ โดยเรียกป้อมทั้งสองรวมกันว่า “ป้อมบางกอก” ซึ่งได้มีการตั้งกองกำลังทหารฝรั่งเศสประจำการอยู่ที่ป้อมดังกล่าว แต่ในสมเด็จพระเพทราชาได้มีปัญหาคความขัดแย้งระหว่างกรุงศรีอยุธยากับฝรั่งเศส จนนำไปสู่การสู้รบ และจบลงด้วยการที่กองทหารฝรั่งเศสยอมถอนกำลังออกจากป้อมบางกอก ภายหลังจากสมเด็จพระเพทราชาจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้รื้อถอนป้อมบางกอกฝั่งตะวันออกลงคงเหลือไว้แต่ป้อมฝั่งตะวันตก ซึ่งต่อมาในสมัยธนบุรีได้มีการขนานนามชื่อป้อมใหม่ว่า “ป้อมวิไชยประสิทธิ์”⁹

นอกจากความสำคัญในทางยุทธศาสตร์ดังกล่าวแล้วบางกอกฝั่งตะวันตกยังมีความอุดมสมบูรณ์ของพื้นดินส่งผลให้เมืองบางกอกเป็นแหล่งปลูกผลไม้รสดีนานาชนิด ซึ่งปรากฏให้เห็นใน

⁵ สุตารา สุจฉายา, บรรณารักษ์, *ธนบุรี* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2542), 30.

⁶ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, *องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543), 13.

⁷ กรมศิลปากร, *ประชุมพงศาวดาร เล่ม 15 ภาค 27* (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2507), 235.

⁸ ฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์, “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ.2325-2369” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2535), 15.

⁹ กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุเหตุการณ์อนุรักษกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพานิชย์, 2525), 27.

บันทึกของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาสู่กรุงศรีอยุธยาอยู่เสมอ ดังปรากฏในบันทึกของบาทหลวงดาชาร์ด ชาวฝรั่งเศสที่ได้กล่าวถึงไว้ในจดหมายบันทึกการเดินทางครั้งที่ 2 ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชความว่า “บางกอกเป็นเมืองสวนของประเทศสยาม ซึ่งมีผลไม้รสเยี่ยมทั่วราชอาณาจักรมารวมกันอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ เขาจึงนำมาให้เป็นของกำนัลแก่เราแข่งหนึ่ง”¹⁰ จากความสำคัญของเมืองบางกอกทั้งในฐานะด่านภาษีอากร บ่อนปรการและแหล่งปลูกผลไม้รสดีที่เป็นแหล่งเสบียงอาหารที่สำคัญของกรุงศรีอยุธยา อีกทั้งยังเป็นมีชุมชนขนาดใหญ่ที่พึ่งพร้อมด้วยกำลังคน ทำให้พม่าตระหนักดีว่าในการโจมตีกรุงศรีอยุธยาถ้าพม่าสามารถเข้ายึดบางกอกได้ก่อนจะเป็นฝ่ายได้เปรียบในสงคราม¹¹ เพราะสามารถใช้บางกอกเป็นทั้งแหล่งเสบียงอาหารและแหล่งกำลังคน ทั้งยังสามารถใช้เป็นในจุดยุทธศาสตร์สำคัญที่สามารถปิดกั้นเส้นทางน้ำของกรุงศรีอยุธยาได้อีกด้วย ดังนั้นในช่วงก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พม่าจึงได้เข้าโจมตีและยึดเมืองบางกอกไว้เป็นระยะเวลาจนถึง 2 ปี คือตั้งแต่ พ.ศ. 2308¹² ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่น่าไปสู่การเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าใน พ.ศ. 2310

บางกอกฝั่งตะวันตกในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์

ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานี ใน พ.ศ. 2310 โดยทรงโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างพระราชวังแห่งใหม่ขึ้นทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา แล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างกำแพงเมืองล้อมรอบพระนครธนบุรีทั้งสองฝั่งแม่น้ำยกเว้นแต่ด้านริมแม่น้ำหน้าบคูเมือง¹³ โดยผู้คนที่อาศัยอยู่ในธนบุรีมีหลากหลายเชื้อชาติและศาสนา สืบเนื่องมาจากการที่เคยเป็นเมืองท่าการค้าที่สำคัญตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี อย่างไรก็ตามสาเหตุที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเลือกกรุงธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่แทนกรุงศรีอยุธยาที่เสียหายจากสงคราม เนื่องจากทรงตระหนักถึงความสำคัญของเมืองบางกอกที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเป็นแหล่งกำลังคน ซึ่งส่งเสริมให้บางกอกเป็นเมืองที่มีความสำคัญสูงสุดทางด้านยุทธศาสตร์ทางการเมืองการปกครองในสมัยธนบุรี¹⁴ ทั้งนี้เพราะที่ตั้งของธนบุรี มีความสะดวกต่อการขยายอาณาเขตของเมืองไปยังหัวเมืองภาคเหนือ หัวเมืองภาคใต้และเขมร เพราะธนบุรีอยู่บริเวณตอนกลางและยังสามารถใช้เส้นทางเดินทางได้ทั้งทางบกและทางน้ำ¹⁵ บางกอกจึงได้เปลี่ยนแปลงจากเมืองด่านภาษีและเมืองท่าการค้าสู่การเป็นราชธานีแห่งใหม่ของกรุงธนบุรี ซึ่งส่งผลให้เมืองบางกอกกลายเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่มีความสำคัญของ

¹⁰ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการอนุรักษกรุงรัตนโกสินทร์, 19-20.

¹¹ ฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์, “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369”, 20.

¹² สมเด็จพระนารายณ์ประพันธ์วงศ์, พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม 2 (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), 120.

¹³ ฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์, “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369”, 24.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, 21.

¹⁵ จิราธร ชาติศิริ, “เศรษฐกิจสมัยธนบุรี”, 42.

ราชอาณาจักร ในช่วงเวลานี้จึงมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานตามบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองต่าง ๆ ในบางกอกอย่างต่อเนื่อง

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ 1) ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานีใน พ.ศ. 2325 และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังขึ้น 3 แห่งได้แก่ พระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคล และพระราชวังบวรสถานพิมุข ตามแบบแผนที่มีความตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา¹⁶ โดยพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคลโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในราชธานีแห่งใหม่คือบริเวณ ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนพระราชวังบวรสถานพิมุขหรือวังหลัง ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกใกล้กับปากคลองบางกอกน้อย การที่รัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังหลังในพื้นที่ฝั่งตะวันตกนั้น แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองธนบุรีที่ทำหน้าที่เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญในการรักษาพระนครทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และยังเป็นการระวางการตีฝ่าเมืองบางกอกซึ่งมีชัยภูมิที่มีแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านกลางเมือง จึงจำเป็นต้องมีการกระจายกำลังในการป้องกันพระนคร นอกจากนี้รัชกาลที่ 1 ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับปรุงพระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ และพระราชนิเวศน์เดิมของพระองค์เมื่อครั้งยังทรงดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาจักรีในสมัยธนบุรี รวมถึงที่ประทับของพระราชวงศ์ผู้ใหญ่หลายพระองค์โดยยกระดับขึ้นเป็นวังรวมทั้งสิ้น 5 วัง¹⁷ ทั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อทำหน้าที่รักษาพระนครตามจุดยุทธศาสตร์ อีกทั้งเพื่อพระราชทานให้กับพระประยูรญาติและเป็นบำเหน็จความชอบแก่ผู้ร่วมรบในการกอบกู้ชาติด้วย

บางกอกฝั่งตะวันตกในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังคงรักษาฐานะการเป็นแหล่งผลไม้รสดีที่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นแรงจูงใจอย่างหนึ่งที่ส่งเสริมให้ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้มากขึ้น ทั้งนี้เพราะบางกอกฝั่งตะวันตกเป็นลักษณะพื้นที่ลุ่มมีดินอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกและการเป็นที่อยู่อาศัย ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ความว่า “ฝั่งตะวันออกนั้นเสียแต่เป็นที่ลุ่ม เจ้ากรุงธนบุรีจึงได้ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกซึ่งเป็นที่ดอน”¹⁸ ในบางกอกฝั่งตะวันตกมีการทำเกษตรกรรมกระจายอยู่ทั่วไปตามบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองต่าง ๆ สามารถแบ่งได้เป็น 2 บริเวณ โดยมีพระราชวังเดิมเป็นเกณฑ์คือ สวนบางบอน ตั้งแต่ปากคลองบางกอกน้อยขึ้นไปทางเหนือ และสวนบางลำภู ตั้งแต่ปากคลองบางกอกใหญ่ลงมาทางใต้ สำหรับผลไม้ที่ปลูกในแต่ละพื้นที่มีรสชาติที่ดีแตกต่างกัน จนเกิดมีคำร้องขายของของเหล่าพ่อค้าแม่ค้าที่เป็นคำกลอนว่า “ซื้ออ้อยจินบางใหญ่ อ้อยไทยบางโควัด ข้าวหลามตัดวัดระฆัง แม่เอ๋ย”¹⁹

บางกอกฝั่งตะวันตกยังเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของย่านชุมชนช่างที่มีฝีมือในงานหัตถกรรม ได้แก่ ชุมชนบ้านบุ ที่ทำขันทองหีน และชุมชนบ้านช่างหล่อ ที่ทำการหล่อพระพุทธรูป นอกจากนี้ยังมีตลาดน้ำขนาดใหญ่ที่เกิดขึ้นในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตก ซึ่งมักตั้งอยู่ตามบริเวณปากคลองหรือจุดตัด

¹⁶ สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), เวียงวังฝั่งธนฯ ชุมชนชาวสยาม (กรุงเทพฯ : มติชน, 2545), 123.

¹⁷ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 29.

¹⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531), 1.

¹⁹ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, “เรื่องสวน”, ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาค 3 (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), 193.

ทางแยกของลำคลองสำคัญที่เป็นเส้นทางขนส่งสินค้าจากสวนออกสู่ชุมชนภายนอก ได้แก่ ตลาดน้ำปากคลองบางกอกน้อย ตลาดน้ำปากคลองบางกอกใหญ่ และตลาดน้ำวัดทอง²⁰ โดยหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงบรรยากาศสภาพการค้าขายของตลาดน้ำในบางกอกฝั่งตะวันตก มักปรากฏอยู่ในนิราศที่แต่งขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ที่กวีได้พรรณนาถึงตลาดและเรือนแพที่มีอยู่อย่างหนาแน่นในเส้นทางคลองบางกอกน้อย

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกช่วง พ.ศ. 2398-2442

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) มีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงระหว่างสยามกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 โดยภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงสยามได้มีนโยบายส่งเสริมการผลิตเพื่อการค้า ซึ่งนโยบายนี้ได้ส่งผลต่อเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตก ดังเห็นได้จากการเพิ่มขึ้นของจำนวนเรือสินค้าและเรือนแพที่ตั้งเรียงรายทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา จากการขยายตัวทางเศรษฐกิจส่งผลให้รัฐบาลสยามมีนโยบายขยายเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ คือการสร้างถนนแบบตะวันตกควบคู่ไปกับการขุดคลอง เพื่อความสะดวกในการคมนาคมและการขนส่งสินค้า โดยรัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการขุดคลองเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งการขุดคลองดังกล่าวนอกจากอำนวยความสะดวกให้แก่ชาวต่างชาติแล้วยังเป็นเส้นทางสำคัญที่ทำให้กรุงเทพฯ ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ได้อย่างใกล้ชิดมากขึ้นอีกด้วย การขุดคลองในกรุงเทพฯ เกิดขึ้นทั้งสองฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยในส่วนของฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาได้มีการขุดคลองเพื่อทางเศรษฐกิจที่สำคัญได้แก่ คลองมหาสวัสดิ์ ที่เชื่อมจากแม่น้ำเจ้าพระยาไปยังแม่น้ำนครชัยศรี (แม่น้ำท่าจีน) แล้วไปเชื่อมต่อกับคลองเจดีย์บูชาขึ้นใน พ.ศ. 2400 ดังที่ปรากฏตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ความว่า “โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวิฆเนศวรมหาโกษาธิบดี พระสิริสมบัติ จ้างเงินขุดคลองขึ้นตำบลหนึ่ง ตั้งแต่วัดไชยพุกขมาลาตลอดออกกรมศาลเจ้าสุบินตก(ถึง)แม่น้ำเมืองนครไชยศรี”²¹ คลองมหาสวัสดิ์นับเป็นเส้นทางคมนาคมทางเศรษฐกิจที่สำคัญเนื่องจากบริเวณนครชัยศรีเป็นแหล่งปลูกอ้อยและผลิตน้ำตาล ทำให้คลองมหาสวัสดิ์เป็นเส้นทางขนส่งอ้อยและน้ำตาลซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญจากแถบเมืองนครชัยศรีมายังกรุงเทพฯ ต่อมาใน พ.ศ. 2409 พระภานุสมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) ได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานขุดคลองภาษีเจริญจากคลองบางกอกใหญ่ไปยังแขวงเมืองสมุทรสาคร เพื่อประโยชน์ทางการค้าและความสะดวกในการขนส่งอ้อยและน้ำตาล โดยคลองภาษีเจริญเป็นคลองแรกในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่ขุดเพื่อประโยชน์ทางการค้าโดยเฉพาะ²² อย่างไรก็ตาม ขุดคลองมหาสวัสดิ์ และคลองภาษีเจริญทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง นอกจากเป็นประโยชน์ในการขยายเส้นทางคมนาคมทางน้ำระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำนครไชยศรี และแม่น้ำท่าจีนให้สะดวกยิ่งขึ้นแล้วยัง

²⁰ ม.ร.ว.เน่งน้อย คัคคีศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 103.

²¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, พิมพ์ครั้งที่ 6, (กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2548), 57.

²² ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2522), 245.

เป็นการรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ รวมทั้งเป็นการแสดงถึงนโยบายของรัฐบาลที่ต้องการขยายพื้นที่เพาะปลูกทางเกษตรกรรมออกไปสู่ตามเส้นทางคลองและหัวเมืองต่าง ๆ อีกด้วย

การยินยอมทำสนธิสัญญาเบาว์ริงของสยามได้ส่งผลให้มีชาวต่างชาติสามารถเดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพฯ ทั้งที่เข้ามาด้วยเหตุผลการค้าและการเข้ามาเผยแพร่ศาสนา การเพิ่มจำนวนของผู้คนและความเจริญทางด้านคมนาคมเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดการขยายตัวของชุมชนในบางกอกฝั่งตะวันตก เช่น ชุมชนบ้านช่างหล่อ ชุมชนบ้านบุ ชุมชนกุฎีจีน ชุมชนบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา ฯลฯ และยังก่อให้เกิดการขยายตัวของตลาด ทั้งตลาดน้ำ ที่ตั้งอยู่ตามริมแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ และตลาดบกที่ตั้งอยู่ตามย่านชุมชนและเส้นทางสัญจร รวมทั้งการขยายตัวของย่านการค้าการผลิตต่าง ๆ เช่น ย่านตึกแดง ย่านตึกขาว และย่านคลองสาน ที่ประกอบไปด้วยท่าเรือกลไฟ โกดังสินค้า ร้านค้าต่าง ๆ โดยพื้นที่เหล่านี้มีทำเลที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งแสดงถึงการขยายตัวทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกในช่วงภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงว่ายังคงจำกัดอยู่เพียงพื้นที่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นหลัก

นอกจากนี้ชุมชนชาวต่างชาติที่อยู่ในบางกอกฝั่งตะวันตกต่างได้รับผลจากสนธิสัญญาเบาว์ริงเช่นกัน อาทิ กลุ่มชาวจีนได้มีการขยายตัวของชุมชนมากขึ้น เช่น บริเวณเรือนแพริมแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีการเพิ่มจำนวนเรียงรายไปทั้งสองฝั่งแม่น้ำ บริเวณชุมชนริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้ย่านคลองสานซึ่งอยู่ตรงข้ามกับท่าราชวงศ์ ซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนชาวจีนขนาดใหญ่ทางฝั่งกรุงเทพฯ ในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกมีท่าเรือสำคัญเรียกว่า “ฮวยจุงลิ่ง” ซึ่งหมายถึงท่าเรือไฟ สร้างขึ้นโดยพระยาพิศาลศุภผล (ตันตระกูลพิศาลบุตร)²³ ฮวยจุงลิ่งประกอบด้วยอาคาร 2 ชั้นขนาดใหญ่ 3 อาคาร ที่มีห้องเก็บร้อยห้องสำหรับให้พ่อค้าเช่าเป็นห้างค้าขาย²⁴ ในช่วงรัชกาลที่ 4 ย่านคลองสานถือว่าเป็นย่านของผู้ส่งสินค้าออกต่างประเทศที่สำคัญ และเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของกลุ่มพ่อค้าชาวจีนที่มีชื่อเสียงเป็นจำนวนมาก ในบางกอกฝั่งตะวันตกยังมีกลุ่มชาวมุสลิมตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่บริเวณทั้งสองฟากของคลองบางกอกใหญ่และปากคลองบางกอกน้อย สนธิสัญญาเบาว์ริงยังได้ส่งผลให้มีพ่อค้ามุสลิมชาวอินเดีย เข้ามาทำการค้าในสยามมากขึ้น โดยมีพ่อค้ามุสลิมชาวอินเดียบางส่วนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกใกล้เคียงกับกลุ่มชาวมุสลิมเดิม โดยกลุ่มมุสลิมที่อาศัยอยู่ในประเทศไทยมีสองนิกายคือ สุนี่และชีอะห์ กลุ่มมุสลิมชาวอินเดียที่เข้ามาเป็นพ่อค้าจากเมืองสุรัต ประเทศอินเดีย เดินทางเข้ามาอย่างสยา ในสมัยรัชกาลที่ 4 ในส่วนของบางกอกฝั่งตะวันตกได้ปรากฏหลักฐานในหนังสือบางกอกกาเลนเดอร์ พ.ศ. 2405 ว่าพ่อค้าแขกอินเดียอยู่อาศัยกันอยู่ที่บริเวณตึกขาวและตึกแดงริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกใกล้กับตลาดสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์น้อย โดยบริเวณตึกขาว ตึกแดงมีโรงเก็บสินค้า ขนาดใหญ่ โกดังข้าว โรงน้ำปลา และตึกสองแถวสองชั้นซึ่งมีพระนิเทศสันต์พานิช (ตันตระกูลนานา) เป็นเจ้าของ²⁵

²³ จ้านงศรี รัตนิน, ดุจนาวากกลางมหาสมุทร (กรุงเทพฯ : ปาปิรุสพับลิเคชั่น, 2537), 51.

²⁴ พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, กระเบื้องถ้วยกะลาแตก (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊ค, 2544), 91.

²⁵ ชัย เรืองศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, 328.

ต่อมาเมื่อมีการสร้างทางรถไฟเชื่อมต่อแต่ละภูมิภาคเข้าสู่ส่วนกลางในรัชสมัยของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) โดยมีการสร้างสถานีรถไฟบางกอกน้อยเป็น สถานีต้นทางรถไฟสายใต้ ซึ่งได้ส่งผลให้การขนส่งสินค้าที่แต่เดิมใช้ขนส่งทางน้ำเป็นเส้นทางหลัก แต่มีข้อจำกัดของการสัญจรในบางพื้นที่ที่ไม่มีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่าน ดังนั้นการสร้างทางรถไฟสาย บางกอกน้อยจึงส่งผลให้การขนส่งทางบกมีความสะดวกมากขึ้น อีกทั้งยังช่วยลดระยะเวลาในการ เดินทางและลดค่าใช้จ่ายอีกด้วย การสร้างทางรถไฟสายใต้ จึงส่งผลให้สินค้าต่าง ๆ เช่น ข้าว ไม้ ผลไม้และเนื้อสัตว์ ถูกส่งมายังบางกอกฝั่งตะวันตกเพื่อกระจายสินค้าหรือส่งผ่านไปยังแหล่งอื่น ๆ จน ส่งผลให้เกิดตลาดขึ้นบริเวณสถานีรถไฟ อีกทั้งยังก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนบางกอกฝั่ง ตะวันตกกับภูมิภาคต่างๆ อย่างรวดเร็ว

นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2430 เป็นต้นมา เศรษฐกิจโลกเจริญเติบโตขึ้นมากโดยมีสาเหตุมาจาก ปัจจัย 2 ประการ ประการแรกคือ ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของชาติตะวันตก โดยเฉพาะใน ยุโรปและอเมริกาเหนือ ประการที่ 2 คือ การพัฒนาเทคโนโลยีเพื่อการขนส่ง ซึ่งการขนส่งถือเป็น เรื่องสำคัญที่สามารถลดต้นทุนการผลิตของสินค้าและสามารถขนถ่ายสินค้าได้เป็นจำนวนมาก เช่นเดียวกันในช่วงเวลาดังกล่าวสยามได้ให้ความสำคัญกับการพัฒนาศักยภาพด้านการขนส่งให้เกิด ประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เพื่อเป็นรากฐานของการพัฒนาเศรษฐกิจที่ตอบสนองต่อการเติบโตของ เศรษฐกิจโลก โดยให้ความสำคัญกับการพัฒนาการขนส่งทางน้ำที่อาศัยแม่น้ำ ลำคลอง รวมทั้งการ พัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบก มีการสร้างทางรถไฟเชื่อมต่อภูมิภาคต่าง ๆ เพื่อเป็นการขยาย เส้นทางคมนาคมขนส่งอีกทางหนึ่งด้วย ทั้งนี้เริ่มจากการสร้างเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ – โคราช เป็นสายแรก ใน พ.ศ. 2434 และได้มีการสร้างทางรถไฟสายอื่น ๆ ในเวลาต่อมา ในกรณีของการ สร้างทางรถไฟที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตก เกิดจากการสร้าง เส้นทางรถไฟสายใต้ที่มีสถานีต้นทางคือ สถานีรถไฟบางกอกน้อย ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการ ขยายตัวของเมืองในฐานะชุมทางการค้า ดังปรากฏในเอกสารรายงานการประชุมเทศาภิบาลของพระ เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชร อัครโยธิน ได้กล่าวถึงความเจริญของพื้นที่และการเติบโต เป็นชุมชนทางการค้าในเขตพื้นที่ที่มีเส้นทางรถไฟตัดผ่าน ความตอนหนึ่งว่า “การรถไฟนับเป็นหัวใจ ในการค้าของราษฎรอยู่เป็นอันมาก เมื่อมีทางไปมาสะดวกกับรถไฟสะดวกขึ้น และสินค้าแบบนี้ก็ไหล มาสู่รถไฟโดยไม่ต้องสงสัย เมื่อได้ตัดถนนไป ณ ที่ใดสองข้างทางที่ตัดไปนั้นก็จะมีผู้ประกอบการทำ มาหากิน”²⁶ จากข้อความข้างต้นได้สะท้อนให้เห็นถึง การขยายตัวของชุมทางการค้าและ ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองต่าง ๆ ที่เส้นทางรถไฟแล่นผ่านโดยมีบางกอกน้อยเป็นสถานีต้นทาง ซึ่ง เส้นทางรถไฟที่ทำให้เศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกมีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญคือ เส้นทาง รถไฟ สายบางกอกน้อย-เพชรบุรี

เส้นทางรถไฟสายบางกอกน้อย-เพชรบุรี เป็นเส้นทางที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริว่า ในทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสมควรสร้างทางรถไฟเพื่อลงสู่ภาคใต้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรม รถไฟดำเนินการสร้างทางรถไฟจากสถานีบางกอกน้อยถึงสถานีเพชรบุรีใน พ.ศ. 2441 โดยสถานี

²⁶ กระทรวงมหาดไทย, “รายงานการประชุมเทศาภิบาล” เทศาภิบาล, เล่ม 4 แผ่นที่ 23 (1 กุมภาพันธ์ ร.ศ.126), 158.

รถไฟบางกอกน้อยเป็นสถานีรถไฟที่มีลักษณะเป็นสถานีต้นทาง จึงจำเป็นต้องมีพื้นที่สำหรับสถานี และกิจการของรถไฟเป็นบริเวณกว้าง ดังนั้นจึงได้มีการเวนคืนที่ดินจากภาคส่วนต่างๆ อาทิ ที่ดินชาวบ้าน ที่ดินวังหลัง (บางส่วน) ที่ดินมัสยิด บางกอกน้อย เป็นต้น สถานีรถไฟบางกอกน้อย เริ่มสร้างใน พ.ศ. 2442 และเปิดเดินรถในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2446 โดยรัชกาลที่ 5 ได้เสด็จพระราชดำเนินมาเปิดสถานีรถไฟบางกอกน้อย เมื่อวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2446 สำหรับค่าใช้จ่ายในการสร้างเส้นทางรถไฟสายนี้ประมาณ 7,880,000 บาท ระยะเวลาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกว่า “รถไฟเพ็ชรบุรี”²⁷

อย่างไรก็ดีการสร้างเส้นทางรถไฟสายได้ส่งผลให้บริเวณบางกอกน้อยกลายเป็นชุมชนการค้าแห่งใหม่ของบางกอกฝั่งตะวันตก ควบคู่กับเขตการค้าขายเดิมที่บริเวณย่านคลองสานที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมี การค้าขายกับย่านสำเพ็งที่ตั้งอยู่ทางฝั่งพระนครมาอย่างต่อเนื่องเพราะมีท่าเรือรถไฟที่จอดเรือสินค้า โดยเมื่อเรือสินค้ามาถึงท่าเรือแล้วจะมีโกดังสำหรับใช้เป็นที่เก็บพักสินค้าเหล่านี้ ก่อนจะแจกจ่ายไปยังแหล่งต่าง ๆ แต่เมื่อมีเส้นทางขนส่งใหม่ในบริเวณบางกอกน้อยทำให้กลุ่มพ่อค้ามีการขนย้ายสินค้าออกมาสู่ทำเลใหม่ จึงส่งผลให้บริเวณบางกอกน้อยมีพ่อค้าแม่ค้าพื้นเมือง พ่อค้าแม่ค้าจากหัวเมืองใกล้เคียง และพ่อค้าชาวจีนเข้ามาอยู่อาศัยและค้าขายกันมากขึ้น ดังนั้นพื้นที่บางกอกน้อยได้กลายเป็นชุมทางการค้าแห่งใหม่ที่มีความสำคัญในด้านการค้าสินค้าเกษตรกรรม และข้าวจากภูมิภาคตะวันตกที่นำเข้ามาสีเป็นข้าวสารในโรงสีที่ตั้งอยู่บริเวณบางกอกฝั่งตะวันตก นอกจากนี้บริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อยยังกลายเป็นจุดศูนย์รวมผู้คนจากมณฑลราชบุรีและมณฑลนครชัยศรีอีกด้วย โดยการคมนาคมทางรถไฟที่สะดวกและรวดเร็วได้ทำให้บริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อยกลายเป็นแหล่งรวมสินค้าจากต่างถิ่นทำให้เกิดตลาดที่เป็นศูนย์กลางซื้อขายสินค้า ทั้งผลผลิตทางเกษตรกรรมจากสวนในบางกอกฝั่งตะวันตกและสวนจากภูมิภาคตะวันตก รวมทั้งสินค้าหัตถกรรมจากเมืองนครปฐม ราชบุรี กาญจนบุรี และเพชรบุรี ซึ่งตลาดที่ตั้งอยู่บริเวณสถานีรถไฟแห่งนี้เรียกว่า “ตลาดศาลาน้ำร้อน” หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “ตลาดหัวรถไฟ”

ชุมชนที่อยู่บริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อยและบริเวณใกล้เคียงเกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ อย่างชัดเจน สืบเนื่องมาจากเส้นทางคมนาคมทางน้ำ ทางรถไฟ รวมถึงการสร้างโรงพยาบาลศิริราช ใน พ.ศ. 2431 ได้ส่งผลให้บริเวณนี้เป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจของท้องถิ่น และทำให้ความเจริญของบางกอกฝั่งตะวันตกแผ่ขยายออกไปตามแนวเส้นทางรถไฟสายใต้ ที่ตั้งของที่อยู่อาศัยของผู้คนในบางกอกฝั่งตะวันตกจึงเริ่มเปลี่ยนจากที่มีความหนาแน่นในบริเวณริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะบริเวณปากคลองสานไปสู่ย่านการค้าที่เกิดขึ้นใหม่ ซึ่งมีทั้งบ้านเรือน และอาคารร้านค้ากระจายตัวอยู่ใกล้พื้นที่บริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อย นอกจากนี้ยังมีวัด ศาลเจ้า โรงพยาบาล โรงเรียน โรงสีข้าว ตลอดจนหน่วยงานของทางราชการต่าง ๆ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าเส้นทางรถไฟสายบางกอกน้อย – เพชรบุรี ได้ก่อให้เกิดย่านการค้าเพิ่มขึ้น และยังคงส่งผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชนต่างๆ ในบางกอกฝั่งตะวันตกอีกด้วย อย่างไรก็ตามในบางกอกฝั่งตะวันตกยังได้มี

²⁷ การรถไฟแห่งประเทศไทย, 100 ปี รถไฟไทย : 26 มีนาคม 2540 ครบรอบวันสถาปนากิจการรถไฟ 100 ปี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การรถไฟ, 2540), 72.

สร้างทางรถไฟสายปากคลองสาน-มหาชัย ใน พ.ศ. 2444 ซึ่งเป็นเส้นทางรถไฟที่สำคัญอีกสายหนึ่งที่มีผลต่อการเติบโตของเศรษฐกิจไทย รวมทั้งมีผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกด้วย โดยทางรถไฟสายนี้เริ่มต้นที่สถานีรถไฟปากคลองสานใกล้ป้อมปิดบังนี้กริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งตะวันตกถึงสถานีมหาชัย จังหวัดสมุทรสาคร โดยการเปิดเดินรถไฟจากสถานีปากคลองสานไปถึงมหาชัยได้ส่งผลให้การค้าเจริญเติบโตขึ้น เพราะเป็นการขนส่งสินค้าที่รวดเร็วกว่าทางเรือทำให้ผลิตผลทางการเกษตร และอาหารทะเลสามารถส่งมาขายยังบางกอกฝั่งตะวันตกได้รวดเร็วและสะดวกยิ่งขึ้น ซึ่งส่งผลให้ชุมชนที่ตั้งอยู่บริเวณเส้นทางรถไฟนี้เป็นชุมทางการค้าสำหรับรองรับสินค้าที่ขนส่งมา

การเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตก ช่วง พ.ศ.2443-2488

ในช่วง พ.ศ. 2468-2470 ประเทศไทยประสบปัญหาทางเศรษฐกิจที่สืบเนื่องมาจากภาวะเศรษฐกิจโลกตกต่ำหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 และผลจากการใช้จ่ายเงินจำนวนมากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ก่อให้เกิดการขาดดุลงบประมาณแผ่นดินสะสมเป็นจำนวนมาก ภายใต้ภาวะการขาดดุลงบประมาณรัฐบาลได้ดำเนินการต่างๆ เพื่อหาทางป้องกันมิให้การคลังของประเทศอยู่ในสภาพที่ล้มละลาย โดยรัฐบาลได้เริ่มต้นจากการตัดทอนรายจ่ายที่ไม่จำเป็นออกไป พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 7) ได้ทรงตัดทอนรายจ่ายในราชสำนัก เพื่อเป็นตัวอย่างแก่หน่วยงานราชการต่าง ๆ นอกจากนี้มีการลดจำนวนข้าราชการในกระทรวงต่าง ๆ ให้น้อยลง แต่ด้วยในขณะนั้นภาวะเศรษฐกิจโลกเริ่มตกต่ำลงอย่างมาก และส่งผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจของประเทศไทยให้ทรุดลง ประชาชนต่างเดือดร้อนอย่างมากเกิดภาวะข้าวยากหามาแพง เมื่อสถานการณ์เศรษฐกิจเริ่มกระเตื้องขึ้นทำให้นโยบายต่าง ๆ ที่ต้องชะงักในระยะแรกได้รับการจัดสรรงบประมาณมาดำเนินการขึ้นอีกครั้ง โดยสิ่งที่รัชกาลที่ 7 ทรงเห็นว่ามี ความสำคัญและจะก่อให้เกิดประโยชน์ ต่อประเทศคือ การสร้างถนน ดังปรากฏในพระราชกระแสที่ว่า “ไม่มีสิ่งใดที่บังเกิดผลประโยชน์แท้จริง แก่ประชาชนหรือประเทศเลย เว้นแต่เรื่องการทำถนนเท่านั้น”²⁸

เมื่อกรุงเทพมหานครครบ 150 ปี รัชกาลที่ 7 ได้ทรงมีพระปรารภที่ว่า “ควรจะสร้างสะพานข้ามแม่น้ำท่าทางถนนเชื่อมพระนครฯ ให้ติดต่อกับจังหวัดธนบุรี เพื่อให้เป็นสาธารณประโยชน์สำหรับมหาชนชาว พระนคร”²⁹ จึงมีโครงการสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าใน พ.ศ. 2472 โดยรัชกาลที่ 7 เสด็จพระราชดำเนินทรงวางศิลาฤกษ์สร้างปฐมบรมราชานุสรณ์ เมื่อวันที่ 9 มกราคม พ.ศ. 2472 และเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดสะพานเมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2475³⁰ การสร้าง

²⁸ สจข. เอกสาร ร.7 ค.15.1/1 พระราชกระแสตอบหนังสือพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ที่ 73/70 ลงวันที่ 6 มีนาคม พ.ศ.2470

²⁹ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 42 กฎหมาย พ.ศ.2472 (ฉบับพิมพ์ พ.ศ.2476), 220-224.

³⁰ รายละเอียดเพิ่มเติม ดูใน พระราชพิธีฉลองพระนครครบ 150 ปี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525), 1-237.

สะพานเพื่อเชื่อมฝั่งพระนครและฝั่งตะวันตกทำให้คมนาคมติดต่อกันได้สะดวกยิ่งขึ้น ส่งผลให้การขยายตัวทางเศรษฐกิจของฝั่งพระนครเข้ามายังบางกอกฝั่งตะวันตก

โดยการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกในระยะแรกเริ่มจากเขตบริเวณใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะบริเวณชุมชนบ้านสมเด็จเจ้าพระยาซึ่งเป็นแนวเชิงสะพานพระพุทธยอดฟ้าตัดเชื่อมมาต่อถนนประชาธิปไตยตัดผ่านเขตที่ดินของตระกูลขุนนาง นอกจากนี้การเปิดสะพานพระพุทธยอดฟ้าได้ส่งผลให้ย่านบ้านสมเด็จเจ้าพระยาเจริญขึ้น เพราะเชิงสะพานฝั่งพระนครเชื่อมต่อกับแหล่งการค้าที่สำคัญ³¹คือ พาหุรัด ซึ่งสามารถเดินทางไปยังย่านสำเพ็ง ราชวงศ์ และทรงวาดได้อย่างสะดวก ความเจริญที่เกิดขึ้นในพื้นที่ฝั่งตะวันตกนับเป็นแรงจูงใจที่ทำให้เกิดการอพยพย้ายถิ่นจากแหล่งอาศัยอื่นเข้ามาอยู่ในพื้นที่นี้ เมื่อมีการสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าเชื่อมพื้นที่ฝั่งพระนคร และฝั่งตะวันตกเข้าด้วยกันแล้วใน พ.ศ. 2474 นั้น ยังได้มีการตัดถนน 11 สายในพื้นที่ต่าง ๆ ของบางกอกฝั่งตะวันตกด้วย ส่งผลให้พื้นที่อำเภอคลองสานเจริญมากกว่าพื้นที่อื่น ๆ เนื่องจากมีสะพานพระพุทธยอดฟ้าและมีถนนที่ใช้ในการสัญจรอยู่หลายเส้น อีกทั้งยังมีวัดและสถานที่สำคัญหลายแห่ง เช่น วัดกัลยาณมิตร, วัดพิชัยญาติ, วัดประยูรวงศาวาส เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีโรงเรียนและท่าเรือด้วย อย่างไรก็ตามในหนังสือภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ ที่ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2474 ได้ให้ข้อมูลประชากรที่อยู่อาศัยในท้องที่คลองสานว่าประกอบด้วยตำบลทั้งสิ้น 17 ตำบล มีประชากรจำนวนมากถึง 24,445 คน ซึ่งนับว่าเป็นพื้นที่ที่มีประชากรอยู่อาศัยค่อนข้างมากและหากเปรียบเทียบกับจำนวนประชากรของอำเภอนางเลิ้งเขตพระนครที่มีประชากรอาศัย 29,264 คน เห็นได้ว่ามีจำนวนประชากรใกล้เคียงกัน แต่ในขณะที่ความเจริญของทั้งสองฝั่งยังไม่เท่าเทียมกันมากนัก

ต่อมาในช่วงสงครามมหาเอเซียบูรพาระหว่าง พ.ศ. 2484 - 2488 พื้นที่บริเวณฝั่งตะวันตกได้รับผลกระทบจากสงครามโดยตรง โดยเฉพาะบริเวณเป้าหมายในการโจมตีระเบิดจากฝ่ายพันธมิตร ได้แก่ สถานีรถไฟบางกอกน้อย สถานีรถไฟปากคลองสาน และสะพานพระพุทธยอดฟ้า การโจมตีทางอากาศได้ส่งผลให้เกิดความสูญเสียชีวิตและทรัพย์สิน รวมทั้งบ้านเรือนและสถานที่ต่าง ๆ ได้รับความเสียหายเป็นอย่างมาก ซึ่งผู้คน ส่วนใหญ่ในพื้นที่อันตราย³² ได้อพยพไปยังพื้นที่สวนที่อยู่ลึกเข้าไปข้างในหรือไม่ก็อพยพไปยังจังหวัดอื่น แต่ในขณะเดียวกันก็มีผู้คนทางฝั่งพระนครอพยพมาอาศัยอยู่ทางฝั่งตะวันตก เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ยังคง เป็นสวนและน่าจะมีความปลอดภัยจากการโจมตีทางอากาศมากกว่าฝั่งพระนคร นอกจากนี้ในช่วงสงครามพื้นที่ฝั่งตะวันตกยังได้เป็นที่ตั้งกองกำลังของกองทหารญี่ปุ่น ทั้งนี้เพราะเห็นว่ากองทหารญี่ปุ่นได้เข้ามาใช้ทางรถไฟเพื่อขนส่งเสบียงอาหาร และอาวุธยุทโธปกรณ์ของกองทัพ ดังนั้นการเข้ามาของกองทหารญี่ปุ่นจึงได้ก่อให้เกิดการติดต่อซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างทหารญี่ปุ่นกับผู้คนในพื้นที่ใกล้เคียง แต่ผลกระทบจากสงครามได้ทำให้ผู้คนที่ย้ายถิ่นมาในบางกอกฝั่งตะวันตกต้องประสบกับความยากลำบาก

³¹ พรทวี สุภณนันทน์ “การจัดการอสังหาริมทรัพย์ในกรุงเทพมหานคร พ.ศ.2444-2475” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), 122.

³² สจข. (2) สร 0201. 4. 4/12 เรื่อง “การอพยพพลเมืองเพื่อบรรเทาภัยทางอากาศ” (26 พ.ย. 2485 – 24 ม.ค. 2487)

สรุป

การศึกษาพัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2398 – 2488 ทำให้ทราบถึงความสำคัญ ของพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกที่มีพัฒนาการมาอย่างยาวนาน โดยในสมัยอยุธยาเมืองบางกอกมี ความสำคัญในฐานะเป็น ตำนานภาชีอากร ป้อมปราการ และแหล่งปลูกผลไม้รสดี ในสมัยธนบุรีสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ทรงเลือกเมืองบางกอกเป็นราชธานีแห่งใหม่ เพราะทรงเล็งเห็นถึง ความสำคัญทางยุทธศาสตร์ เศรษฐกิจและการเป็นชุมชนดั้งเดิม ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์แม้ว่าราช ธานีได้ย้ายไปทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยายังคง เป็นพื้นที่ที่รัฐให้ความสำคัญเรื่อยมา ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ชุมชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณบางกอกฝั่ง ตะวันตกมีการขยายตัวมากขึ้น ผู้คนเหล่านี้ประกอบไปด้วย ลาว จีน มอญ มุสลิม และคนไทยเชื้อ สายโปรตุเกส ซึ่งสามารถแบ่งกลุ่มคนในชุมชนได้เป็นย่าน ๆ อาทิ ย่านบ้านช่างหล่อ ย่านบ้านบุ ย่าน กุฎีจีน เป็นต้น จากความแตกต่างทางเชื้อชาติและศาสนาทำให้แต่ละชุมชนมีประเพณี ความเชื่อ และ การดำรงชีวิตที่มีเอกลักษณ์เฉพาะของตนเอง

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสยามได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 ซึ่งผลของสัญญาทำให้พ่อค้าต่างชาตินำสินค้ามาค้าขายได้อย่างเสรี ส่งผลให้ ชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวตะวันตกเข้ามาค้าขายและตั้งถิ่นฐานในสยามมากขึ้น นอกจากนี้ยังทำให้ เกิดการขุดคลองต่าง ๆ ขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยในบางกอกฝั่งตะวันตกมีการขุดคลองที่สำคัญได้แก่ คลองภาษีเจริญ คลองมหาสวัสดิ์ ซึ่งเป็นการขุดคลองเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองต่าง ๆ ที่ ส่งผลต่อเศรษฐกิจที่กำลังขยายตัวอย่างต่อเนื่อง และจากการใช้เส้นทางน้ำเป็นเส้นทางสัญจรหลัก ทำให้ตลาดที่เกิดขึ้นในบางกอกฝั่งตะวันตกส่วนใหญ่เป็นตลาดน้ำ ที่ตั้งอยู่บริเวณ ริมน้ำเจ้าพระยา รวมทั้งบริเวณปากคลองสายสำคัญ เช่น คลองบางกอกใหญ่และคลองบางกอกน้อย เนื่องจากบริเวณ นี้เป็นจุดสำคัญที่สามารถเชื่อมต่อไปยังคลองต่าง ๆ สินค้าหลักที่ค้าขายคือ ผลผลิตจากสวนใน บางกอก และเครื่องอุปโภคบริโภคที่สำคัญ ในเวลานี้ชุมชนย่านคลองสานในบางกอกฝั่งตะวันตก เป็นท่าเรือขนส่งสินค้า โกดังสินค้า และที่อยู่อาศัยของกลุ่มพ่อค้าชาวจีนที่สำคัญ บริเวณนี้ยังเป็นที่ตั้ง ของโรงสีข้าวของพ่อค้าชาวจีนที่ขึ้นเรียงรายไปทางใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยา

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างทางรถไฟสายใต้ขึ้น ในทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณปากคลองบางกอกน้อยใน พ.ศ. 2442 โดยมีสถานี รถไฟบางกอกน้อย เป็นสถานีต้นทางไปยังจังหวัดเพชรบุรี และใน พ.ศ.2444 มีการสร้างเส้นทาง รถไฟสายที่สองขึ้นในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาอีกสายหนึ่งคือ สายปากคลองสาน – มหาชัย ซึ่งการสร้างเส้นทางรถไฟทั้งสองสายนี้ส่งผลให้บางกอกฝั่งตะวันตกกลายเป็นชุมทางรถไฟสำคัญที่มี ผลต่อระบบเศรษฐกิจและสังคมในบางกอกฝั่งตะวันตกเป็นอย่างมาก เมื่อมีการฉลอง กรุงมหานครครบ 150 ปี ใน พ.ศ. 2475 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาเชื่อมระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งตะวันตกเพื่อใช้เป็น เส้นทางสัญจรไปมาและเรียกชื่อสะพานนี้ว่า สะพานปฐมบรมราชานุสรณ์หรือสะพานพระพุทธยอด ฟ้า นอกจากนี้ได้มีโครงการตัดถนน 11 สายในพื้นที่ต่าง ๆ ของบางกอกฝั่งตะวันตกขึ้น เพื่อใช้เป็น

เส้นทางสัญจรและขนส่งซึ่งจะนำมาสู่ความเจริญทางเศรษฐกิจและสังคม เส้นทางคมนาคมใหม่ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของผู้คน อาทิ การถมคลองเพื่อตัดถนนผ่านพื้นที่สวนทำให้สวนลดจำนวนลง เส้นทางสัญจรทางน้ำเริ่มลดความสำคัญลง ส่งผลให้ผู้คนบางส่วนย้ายบ้านเรือนจากบริเวณริมแม่น้ำลำคลองมาสู่บริเวณสองฟากถนน

ช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพาใน พ.ศ. 2484-2488 ภายหลังจากรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ยินยอมให้กองทัพญี่ปุ่นเดินทัพผ่านประเทศไทยไปยังพม่าและมลายู สถานีรถไฟบางกอกน้อยกลายเป็นที่ตั้งกองทหารญี่ปุ่น เพื่อใช้เส้นทางรถไฟสายใต้ในการขนส่งเสบียงอาหารกำลังคนและอาวุธยุทธโปกรณ์ไปยังแนวหน้าของกองทัพ ทำให้สถานีรถไฟบางกอกน้อยเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญจากการโจมตี ผลจากการทิ้งระเบิดอย่างหนักของฝ่ายสัมพันธมิตร ทำให้ผู้คนที่อยู่ในบางกอกฝั่งตะวันตกต้องอพยพไปอยู่ในพื้นที่ปลอดภัย จนเป็นเหตุให้ต้องทิ้งบ้านเรือนเรือนนอก นอกจากนี้ได้เกิดน้ำท่วมใหญ่ใน พ.ศ.2485 พื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกจึงได้รับผลกระทบทั้งจากภัยสงครามและอุทกภัย เมื่อสิ้นสุดสงครามมหาเอเชียบูรพาการพัฒนาความเจริญทางด้านคมนาคมและสาธารณูปโภคได้เริ่มเข้าสู่บางกอกฝั่งตะวันตกอีกครั้ง โดยมีการตัดถนนสายต่าง ๆ เพิ่มขึ้นในบางกอกฝั่งตะวันตก เช่น ถนนเพชรเกษมที่สร้างเสร็จใน พ.ศ. 2493 ซึ่งเป็นการเปิดเส้นทางคมนาคมจากกรุงเทพฯ ไปยังภาคตะวันตกและภาคใต้ การตัดถนนที่เพิ่มมากขึ้นทำให้เส้นทางสัญจรเปลี่ยนจากเส้นทางน้ำสู่เส้นทางบก ความเจริญในด้านต่าง ๆ ได้เกิดขึ้นในบางกอกฝั่งตะวันตกอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้เกิดการย้ายถิ่นของผู้คนจากภูมิภาคต่าง ๆ เข้าสู่บางกอกฝั่งตะวันตกจนทำให้เกิดชุมชนใหม่ขึ้นอย่างกว้างขวาง และนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ความเป็นชุมชนเมืองในปัจจุบัน

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ป/1/681 ภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ. พ.ศ. 2474

- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.18.1/128 “เรื่องเจ้าหน้าที่ซื้อที่ดินของกรมรถไฟจะซื้อที่ดินของนายร้อยเอกหม่อมหลวงชิต, นายปราบ, นายเอี่ยม, นายนิ่ม, ตำบลบ้านบุ.” 30-31 พฤศจิกายน ร.ศ. 120.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.46.2/22. “เรื่องจัดซื้อที่ราษฎรทำทางรถไฟสายเพชรบุรี.” 30 ต.ค. 116 – 26 ก.ย. 120.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. ร.5 ยธ.5.5/7. “เรื่องรถไฟสายเพชรบุรี.” 1 ก.พ. 114 – 28 ก.พ. 119.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. ร.5 ยธ.5.8/1. “เรื่องรถไฟมหาไชยฤๅทำจีน.” 6 เม.ย. 119 – 20 พ.ย. 124.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล. ร.6 น.1/165. “เรื่องให้สำรวจโรงสีในจังหวัดธนบุรี.” พ.ศ. 2467.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 กระทรวงคมนาคม ร.7 ค.15.1/1. “พระราชกระแสตอบหนังสือพระเจ้าพี่ยาเธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ที่ 73/70 ลงวันที่ 6 มีนาคม พ.ศ.2470.”
- _____. เอกสารกระทรวงมหาดไทย. รัชกาลที่ 7 ร.7 ม.17/13. “เรื่องถนนจังหวัดธนบุรี.” 31 พ.ค. – 29 มี.ค.2478.
- _____. เอกสารกระทรวงมหาดไทย. รัชกาลที่ 7 ร.7 ม.26.5/70. “เรื่องสะพานปฐมบรม- ราชานุสรณ์ควรสร้างที่ไหน.” 4 ต.ค. – 14 ก.พ. 2471.
- _____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.66.5.1/11. “เรื่องถนนสายเลียบบึงแม่น้ำเจ้าพระยา จังหวัดธนบุรี.” 7-30 พ.ย. 2482.
- _____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2) สร 0201.70/11. “เรื่องสะพานพระพุทธรูปไฟฟ้า 27 ธ.ค. 2487 -23 ส.ค. 2493
- _____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2) สร 0201.4.4/10. “เรื่องรายงานการถูกโจมตีทางอากาศ.” 15 ม.ค. 2485 – 13 มี.ค. 2488.
- _____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2) สร 0201.4.4/12. “เรื่องการอพยพพลเมืองเพื่อบรรเทาภัยทางอากาศ.” 26 พ.ย. 2485 – 24 ม.ค. 2487.
- _____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2) สร 0201.4.4/22. “เรื่องรายงานคนถูกโจมตีทางอากาศ (ตอนที่ 2).” 7 ก.ย. 2487 – 7 ส.ค. 2488.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2) สร 0201.98/30. “เรื่องญี่ปุ่นกว่านซื้อสิ่งของและสินค้าต่าง ๆ.” 31 กค. 2485 – 28 ธ.ค. 2487.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2) สร 0201.98.6/4. “เรื่องประกาศควบคุมเครื่องอุปโภคบริโภค.” 26 ม.ค. 2485 – 12 มี.ค. 2492.

วิทยานิพนธ์

กิตติ ดันไทย. “คลองกับระบบเศรษฐกิจไทย (พ.ศ. 2367-2453).” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.

จิรวัดน์ แสงทอง. “ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ.2426-2475.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.

จิราธรชาติศิริ. “เศรษฐกิจสมัยธนบุรี.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.

ฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์. “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2535.

พรทิว สุปันณานนท์. “การจัดการอสังหาริมทรัพย์ในกรุงเทพมหานคร พ.ศ.2444-2475.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542.

หนังสือภาษาไทย

กฎหมายรัชกาลที่ 6 (ร.ศ.128, 129, 130). กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2550.

กรมศิลปากร. จดหมายเหตุการณัฏราชกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525.

_____. บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศสยามกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512.

_____. ประชุมพงศาวดาร เล่ม 15 ภาค 27. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2507.

_____. พระราชพิธีฉลองพระนครครบ 150 ปี. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์, 2525.

กระทรวงมหาดไทย. “รายงานการประชุมเทศาภิบาล.” เทศาภิบาล, เล่ม 4 แผ่นที่ 23 (1) กุมภาพันธ์.ศ.126.

กาญจนาคพันธุ์ (นามแฝง). เด็กคลองบางหลวง เล่ม 1. กรุงเทพฯ : เรื่องศิลป์, 2520.

_____. เมื่อวานนี้ 1. กรุงเทพฯ : เรื่องศิลป์, 2519.

การรถไฟแห่งประเทศไทย. 100 ปี รถไฟไทย : 26 มีนาคม 2540 ครบรอบวันสถาปนากิจการรถไฟ 100 ปี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การรถไฟ, 2540.

- จำนงศรี รัตนิน. *ดูจนวนากลางมหาสมุทร*. กรุงเทพฯ : ธนาคารนครธน, 2538.
- ชมรมสายสกุลขุนนา. *สกุลขุนนา*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2542.
- ชัย เรื่องศิลป์. *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352 -2453 (ด้านเศรษฐกิจ)*. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2522.
- _____. *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352 -2453 (ด้านสังคม)*. กรุงเทพฯ : เรื่องศิลป์, 2517.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2526.
- _____. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4*. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์ พับลิชชิ่ง, 2548.
- นราธิปประพันธ์พงศ์, สมเด็จพระ. *พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม 2*. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505.
- แน่นน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ. *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 42 กฎหมาย พ.ศ.2472 (ฉบับพิมพ์ พ.ศ.2476)*, 220-224.
- ปิยนารถ บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ธาดานิติ. *คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525)*. กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- พวงทิพย์ เกียรติสกุล. *ทางรถไฟสายใต้ในเงาอาทิตย์อุทัย*. นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์, 2554.
- พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร. *กระเบื้องถ้วยกะลาแตก* กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊ค, 2544.
- _____. *สำเภาสยาม : ดำเนินเจ๊กบางกอก*. กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊ค, 2544.
- ภาสกรวงศ์, เจ้าพระยา. *ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาค 3*. พระนคร : คลังวิทยา, 2515.
- วีณา โรจนราชา. *อุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทร์ราชบรมราชชนนี*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, 2550.
- สรศัลย์ แผงสภา. *หวน ชีวิตไทยในไฟสงครามโลกครั้งที่ 2*. กรุงเทพฯ : สารคดี, 2539.
- สวาท เสนาณรงค์. *ภูมิศาสตร์ประเทศไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2529.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ. *เวียงวังฝั่งธน ชุมชนชาวสยาม*. กรุงเทพฯ : มติชน, 2545.
- สุดาราส สุจนายา, บรรณาธิการ. *ธนบุรี*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2542.

การสัมภาษณ์

- นฤมล พลจบนภา. *อดีตชาวบ้านชุมชนตลาดพลู*. สัมภาษณ์, 12 กุมภาพันธ์ 2555.
- ประทุม สายะนันท์. *ชาวบ้านชุมชนบ้านช่างหล่อ*. สัมภาษณ์, 20 กุมภาพันธ์ 2555.
- วัชรวิ งามสุวรรณ. *อดีตชาวบ้านชุมชนศาลาด่านจันทร์*. สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2554.

ความสัมพันธ์ระหว่างนครเชียงใหม่ - สยาม - อังกฤษ ในรัชกาลเจ้าหลวงพู่ทรวงส์
พ.ศ. 2368 – 2389

The Relations Among Chiang Mai, Siam and the United Kingdom in the reign of
Chao Luang Phuttawong (1825 - 1846)

วสิน ทับวงษ์

นักศึกษาระดับปริญญาโท

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศึกษา

คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างนครเชียงใหม่-สยาม-อังกฤษ ระหว่าง พ.ศ. 2368 – 2389 ในรัชกาลเจ้าหลวงพู่ทรวงส์ ซึ่งตรงกับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผลการศึกษาพบว่าเชียงใหม่ติดต่อกับอังกฤษโดยพยายามรักษาไมตรีที่มีกับสยาม และดำเนินการตามพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกประการ อย่างไรก็ตาม เชียงใหม่เห็นความสำคัญด้านเศรษฐกิจและผลประโยชน์ที่จะได้รับจากอังกฤษ ฝ่ายอังกฤษก็ยินดีปฏิบัติตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นเดียวกัน

คำสำคัญ : ความสัมพันธ์, เชียงใหม่, สยาม, อังกฤษ, เจ้าหลวงพู่ทรวงส์, พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, เศรษฐกิจ

Abstract

This research aims to study the relations among Chiang Mai, Siam and the United Kingdom in the reign of Chao Luang Phuttawong at the same period of King Rama III. Contacting the United Kingdom, Chiang Mai court had still kept the relation between Siam and followed the Siamese policies. However, Chiang Mai court and the England government were interested in commercial advantage, they agreed to follow the Siamese policies.

Keywords : *relation, Chiang Mai, Siam, the United Kingdom, King Phuttawong, King Rama III, economy*

บทนำ

เมื่อราชสำนักพม่าพ่ายแพ้แก่กองทัพอังกฤษใน พ.ศ. 2369 ทำให้อำนาจและเกียรติภูมิอันเกรียงไกรถูกลบเลือนไป อังกฤษเข้าครอบครองดินแดนตะนาวศรีจึงเป็นเหตุให้อังกฤษติดต่อเจริญสัมพันธไมตรีกับนครเชียงใหม่และหัวเมืองประเทศราชล้านนาอื่นๆ อย่างไรก็ตามในฐานะเจ้าอิริราชไม่ได้ห้ามการติดต่อระหว่างประเทศราชล้านนากับอังกฤษ ตราบใดที่สัมพันธไมตรีเหล่านั้นดำเนินไปในรูปของการค้ามิใช่ความสัมพันธ์ทางการเมือง

รัชกาลเจ้าหลวงพุทธวงศ์ พ.ศ. 2368 – 2389 เป็นช่วงเวลาปลอดศึกสงครามจากพม่า ทำให้นครเชียงใหม่มีโอกาสฟื้นฟูบ้านเมืองและสั่งสมความมั่นคงทางเศรษฐกิจ กอปรกับช่วงเวลานี้อังกฤษเริ่มเข้ามามีบทบาทในการค้ากับนครเชียงใหม่ จึงทำให้เจ้าหลวงเชียงใหม่และชนชั้นปกครองได้รับผลประโยชน์จากการทำการค้า อย่างไรก็ตาม การทำการค้าระหว่างกันยังไม่โดดเด่นเท่าที่ควร แต่สิ่งที่เกิดขึ้นในรัชกาลเจ้าหลวงพุทธวงศ์นั้นคือการเปิดเส้นทางการค้าระหว่างตะนาวศรีกับล้านนาและเลยไปถึงสิบสองปันนา เป็นเส้นทางที่อุปมาได้ว่าเป็นเส้นทางสายทอง สายเงิน และมิตรภาพ (The Gold and Silver Road of Trade and Friendship)

ความสำคัญและวัตถุประสงค์ของการวิจัยนี้ คือการศึกษาวิจัยโดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ในการวิเคราะห์เอกสารชั้นต้นและชั้นรองเพื่อนำเสนอประวัติศาสตร์ของนครเชียงใหม่ในช่วงเวลาที่เอกสารพื้นเมืองที่สำคัญ คือ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่สิ้นสุดลง และเป็นช่วงเวลาของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์นครเชียงใหม่ที่จะก้าวเข้าไปเกี่ยวข้องกับอังกฤษโดยเริ่มจากการเจรจาค้าขาย ท่ามกลางการรักษาสถานะความสัมพันธ์กับสยามซึ่งเป็นเจ้าอิริราช ตลอดจนความพยายามฟื้นฟูเส้นทางการค้าโบราณของภาคพื้นทวีปตอนในกับเมืองท่าอ่าวเบงกอล เหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งที่นำพานครเชียงใหม่และสยามไปสู่ยุคที่ต้องเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตกในช่วงเวลาต่อมา อย่างไรก็ตามจากความสำคัญทั้งทางยุทธศาสตร์ การเมือง และเศรษฐกิจ ต่างเป็นปัจจัยสำคัญที่สยามไม่อาจปล่อยให้ราชสำนักเชียงใหม่ดำเนินการใดๆ นอกเหนือขอบเขตของการเป็นประเทศราช

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าเอกสารชั้นต้นซึ่งเป็นเอกสารพื้นเมืองที่สำคัญของนครเชียงใหม่สิ้นสุดลงก่อนถึงรัชกาลเจ้าหลวงพุทธวงศ์ และเอกสารจากราชสำนักสยามในช่วงเวลาเดียวกันมักเกี่ยวเนื่องกับนโยบายและคำสั่งจากราชสำนักกรุงเทพฯ ที่สั่งการไปยังเจ้าเมืองตลอดจนข้าราชการในหัวเมืองประเทศราชล้านนาทั้งหลาย (ถูกรวบรวมอยู่ในจดหมายเหตุนครเชียงใหม่ ตีพิมพ์เผยแพร่โดยสำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี) ดังนั้นเอกสารจากบันทึกของนักเดินทางชาวอังกฤษ คือ นายแพทย์เดวิด ริชาร์ดสัน และ ร้อยเอกวิลเลียม แมคเคลลาร์ด ที่เดินทางมาปฏิบัติราชการยังหัวเมืองประเทศราชล้านนาในฐานะผู้แทนข้าหลวงอังกฤษประจำตะนาวศรี (ตีพิมพ์เผยแพร่โดยสำนักพิมพ์ White Lotus คือ **Dr David Richardson's Mission to Saim 1826 – 1839** และสำนักพิมพ์ Silkworm คือ **The Gold and Silver Road of Trade and Friendship The McLeod and Richardson Diplomatic Mission to Tai States in 1837**) ได้ฉายภาพเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาดังกล่าวซึ่งขาดหายไปจากเอกสารพื้นเมือง เมื่อศึกษาเนื้อหาสาระจะพบว่านักเดินทางตะวันตกบันทึกสิ่งที่ตนเองพบเจออย่างตรงไปตรงมา อย่างไรก็ตามก็สรรคระบอบบางอย่างของ

นักเดินทางทั้งสองคนที่ปรากฏในเอกสารก็เจือปนอคติและโลกทัศน์ของชาวตะวันตกเช่นกัน แต่เอกสารเหล่านี้กลับไม่เป็นที่รับรู้มากนักเพราะเป็นภาษาต่างประเทศ กระนั้นเอกสารชั้นรองภาคภาษาไทยที่ศึกษาและวิเคราะห์เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับนักเดินทางคนสำคัญทั้งสองคนนี้ก็ได้รับการนำเสนอในแวดวงวิชาการประวัติศาสตร์ซึ่งเป็นของผลงานของ ดร.โพลเกอร์ กราบบาสกี (โดยกองทุนดำเนิน เลชะกุล เพื่อประวัติศาสตร์ คือ “ลันนา สิบสองพันนา และรัฐฉานในสายตาของชาวตะวันตก : จดหมายเหตุของ W.C. McLeod และ Dr.Richardson เกี่ยวกับการเดินทางเมืองปี ค.ศ. 1836/37” ใน **ประวัติศาสตร์ปริทรรศน์**) และ ธิษณา วีระเกียรติสุนทร (เผยแพร่โดย โครงการวิจัย 100 เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย ในความสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย คือ “เอกสารลำดับที่ 25 จดหมายของหมอเดวิด ริชาร์ดสัน : ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างลันนา อังกฤษ สยามและพม่า” ใน **100 เอกสารสำคัญสรรพสารประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 3**) ซึ่งผู้วิจัยใช้เป็นข้อมูลประกอบการศึกษาวิจัยครั้งนี้ได้เป็นอย่างดี

นครเชียงใหม่และสยาม พ.ศ. 2368 – 2389

พ.ศ. 2368 เป็นช่วงเวลาสำคัญของทั้งราชสำนักเชียงใหม่ สยาม และพม่า เนื่องจากทั้งสามราชสำนักเริ่มเข้าสู่ยุคสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลง ความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายเป็นผลมาจากปัจจัยภายในของแต่ละราชสำนักและปัจจัยภายนอกคือการแผ่อำนาจของอังกฤษ เหล่านี้จึงเป็นส่วนประกอบที่ส่งผลต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และความสัมพันธ์ของดินแดนทั้งสามแห่ง โดยอังกฤษเข้ามามีบทบาทต่อนครเชียงใหม่แทนที่พม่า

สถานการณ์การเมืองภายในของนครเชียงใหม่ สยาม ช่วง พ.ศ. 2368 – 2389 มีสภาพดังต่อไปนี้

นครเชียงใหม่

ภายหลังจากเจ้าหลวงคำฝั้นถึงแก่อนิจกรรม เจ้าอุปราชพุทธวงส์ผู้มีอำนาจในขณะนั้นได้รับความเห็นชอบจากเจ้านายผู้ใหญ่ทั้งในนครเชียงใหม่ นครลำปาง และนครลำพูน ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าหลวงองค์ที่ 4 แห่งนครเชียงใหม่ จึงเท่ากับว่าเป็นประธานของเจ้านายประเทศราชล้านนากลุ่มตะวันตกทั้งสามเมือง

เจ้าหลวงพุทธวงส์เป็นเจ้าหลวงเชียงใหม่ที่ได้เป็นพี่น้องสายตรงของ “เจ้าเจ็ดตน” นั่นคือไม่ใช่โอรสของเจ้าฟ้าชายแก้ว หากแต่เป็นบุตรของนายพ่อเรือนผู้เป็นอนุชาของเจ้าฟ้าชายแก้ว อย่างไรก็ตามก็มิใช่ว่า เจ้าหลวงองค์นี้เป็น “ลูกพี่ลูกน้อง” ของอดีตเจ้าหลวงองค์ที่ 1-3 และสืบสายตระกูลมาจากพระยาสุลวภราชัยสงคราม ปฐมวงศ์แห่งราชวงศ์ทิพจักราชวงศ์-เชื้อเจ้าเจ็ดตนเท่านั้น แต่เป็นเพราะผลงานของเจ้าพุทธวงส์ปรากฏสืบเนื่องมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลเจ้าหลวงกาวิละ (เจ้าหลวงองค์แรกของนครเชียงใหม่ในยุคประเทศราชของสยาม)

ในรัชกาลของเจ้าหลวงคำฝั้น เจ้าหลวงองค์ที่ 3 กลุ่มเจ้านายจากสายนายพ่อเรือน ได้ดำรงตำแหน่งสำคัญในการปกครอง (เจ้าขันห้าใบ) คือ เจ้าอุปราชพุทธวงส์ เจ้าราชวงศ์สุวรรณคำมูล และเจ้าบุรีรัตนน้อยกาวิละ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าตำแหน่ง 3 ใน 5 ของเจ้าขันห้าใบของนครเชียงใหม่ตกเป็น

ของเจ้านายจากสายนายพ่อเรือน และในรัชกาลอันแสนสิ้นของเจ้าหลวงคำฝั้นได้เกิดความขัดแย้งระหว่างองค์เจ้าหลวงและเจ้าราชวงศ์ขึ้น เนื่องจากการกระทำของเจ้าราชวงศ์สุวรรณคำมูลที่เทียบชั้นแข่งขันสร้างบารมีทางพระพุทธศาสนากับเจ้าหลวงคำฝั้นอย่างเห็นได้ชัด “ซึ่งไม่เคยมีผู้ได้ทำบุญมากมายเท่าเทียมเจ้าเมือง ความขัดแย้งนั้นถึงเกือบจะเกิดการรบพุ่งกันกลางเมือง” (สร้อยดี อ่องสกุล, 2553) อย่างไรก็ตามก็ตีเหตุการณ์นั้นมิได้ลุกลามใหญ่โตเนื่องจากพระเจ้านครลำพูนบุญมา และพระเจ้านครลำปางดวงทิพย์ ซึ่งทั้งสององค์ต่างก็เป็นอนุชาของเจ้าหลวงกาวิละยก พลจากเมืองของตนมาห้ามปราม แสดงให้เห็นได้ชัดว่าปัญหาการแก่งแย่งอำนาจภายในราชสำนักเชียงใหม่ระหว่างเจ้านายจากสายเจ้าฟ้าชายแก้ว กับเจ้านายสายนายพ่อเรือนเกิดขึ้นและจบลงโดยที่ใช้ระบบอาวุโสและอำนาจที่เกี่ยวข้องในระบบเครือญาติกับอีกสองนครสำคัญคือนครลำปางและนครลำพูน เหตุการณ์สงบลงจนกระทั่งเจ้าอุปราชพุทธวงส์เจ้านายจากสายนายพ่อเรือนได้ขึ้นครองนครเชียงใหม่สืบต่อจากเจ้าหลวงคำฝั้นโดยไม่มีการแย่งชิงอำนาจจากเจ้านายสายเจ้าฟ้าชายแก้ว

อย่างไรก็ดีในครั้งนั้นราชสำนักกรุงเทพฯ มิได้เข้าแทรกแซงแก้ปัญหาโดยปล่อยให้เจ้านายนครเชียงใหม่ นครลำปาง และนครลำพูน จัดการเป็นการภายใน ต่อมาเมื่อมีมติตั้งเจ้าอุปราชพุทธวงส์เป็นเจ้าหลวง องค์ใหม่จึงมีใบบอกไปยังกรุงเทพฯ เพื่อขอรับพระราชทานโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งอย่างเป็นทางการปรากฏในตำแหน่ง “พระยาภาควรรณาธิประราชวชิรปราการ” (พระยาประชาภิจักรจักร์, 2515) และตั้งเจ้าหมาวงส์โอรสเจ้าหลวงธรรมลังกา เป็นอุปราช พร้อมทั้งเจ้าน้อยมหาพรหมโอรสเจ้าหลวงคำฝั้นดำรงตำแหน่งเจ้าราชวงศ์ในคราวนั้น

ด้วยเหตุที่เคยเกิดการแย่งชิงอำนาจระหว่างเจ้านายสายเจ้าฟ้าชายแก้วและสายนายพ่อเรือน จึงมีความเป็นไปได้ที่เจ้าหลวงพุทธวงส์ต้องการการสนับสนุนจากสยามและนโยบายความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับนครเชียงใหม่ในรัชกาลเจ้าหลวงพุทธวงส์จะดำเนินไปในทิศทางที่นครเชียงใหม่พยายามไม่ขัดพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

สยาม

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นครองราชสมบัติ (พ.ศ. 2367 – 2394) พระองค์ทรงมีพระบรมราโชบายปกครองประเทศราชล้านนาด้วยการให้อิสระแต่ต้องอยู่ในขอบเขตที่ราชสำนักสยามกำหนด ทั้งนี้เพราะการฟื้นฟูเมืองอย่างต่อเนื่องของประเทศราชล้านนา ตัวอย่างนครเชียงใหม่อาจกลายเป็นปัญหาของสยามได้ ดังนั้นจึงทรงต้องควบคุมอย่างใกล้ชิด นอกจากนั้นอังกฤษที่เข้าไปอยู่ในพม่าและมีชายเขตติดต่อกับล้านนาก็เป็นปัญหาที่สยามไม่อาจมองข้ามไปได้

ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับประเทศราชในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยภาพรวมแล้วมีปัญหาความขัดแย้งและการต่อต้านอำนาจของราชสำนักสยาม ดังจะเห็นได้จากเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ซึ่งยกทัพเวียงจันทน์มายึดได้ถึงเมืองนครราชสีมา (พ.ศ. 2369) เหตุการณ์กบฏไทรบุรีครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2373) และเหตุการณ์กบฏไทรบุรีครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2373) ตลอดจนการแผ่อำนาจของกองทัพเวียดนามซึ่งกษัตริย์เวียดนามได้ประกาศพระองค์เป็นพระจักรพรรดิเข้าไปยังเวียงจันทน์ตลอดจนกัมพูชาซึ่งเป็นประเทศราชของสยาม ดังนั้นจากสถานการณ์กบฏและการเผชิญหน้ากับเวียดนาม เหล่านี้คงจะมีผลให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกป้องกัน

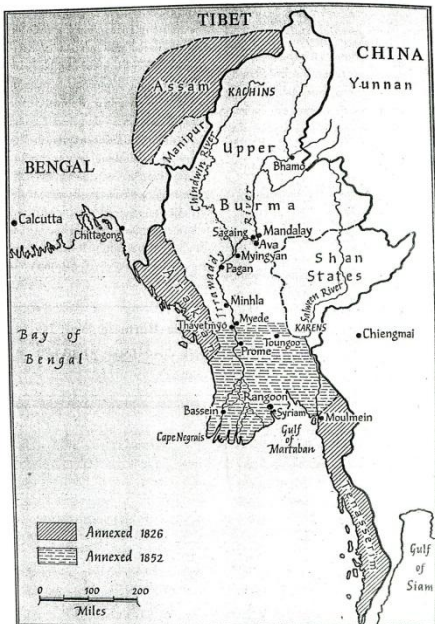
ไม่ให้เกิดศึกด้านเหนือขึ้นโดยทรงพยายามรักษาสายสัมพันธ์ทางอำนาจเหนือประเทศราชล้านนาเอาไว้โดยเฉพาะกับนครเชียงใหม่ซึ่งเป็นศูนย์กลางของล้านนา ความพยายามดังกล่าวสะท้อนออกมาในรูปของการกระชับความสัมพันธ์กับเจ้าหลวงพุกทวงส์มากกว่าการใช้กำลัง

อนึ่งความสัมพันธ์ระหว่างนครเชียงใหม่กับพม่าได้เปลี่ยนเป็นอังกฤษแทน ดังนั้นผู้ศึกษาจึงขอเสนอบริบทของเหตุการณ์ในช่วงเวลาดังกล่าวดังนี้

พม่าและอังกฤษ

พม่าทำสงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งแรก ระหว่าง พ.ศ. 2367 - 2369 สงครามครั้งใหญ่เกิดขึ้นใน พ.ศ. 2368 อังกฤษยึดได้เมืองย่างกุ้ง เมืองแปรไปถึงตำบลยันดาโบห่างจากกรุงอังวะเพียง 50 ไมล์ (หม่องทินอ่อง, 2551) ส่งผลให้พม่าต้องลงนามในสนธิสัญญายันดาโบ ใน พ.ศ. 2369

สนธิสัญญานี้ทำให้ราชสำนักพม่าของพระเจ้าจกกายแมง (พะคยีตอ) ต้องสูญเสียมณฑลใหญ่บนชายฝั่งทะเลที่สำคัญของพม่า 2 ใน 3 แห่ง คือ แคว้นยะไข่ (Arakan) และ ตะนาวศรี (Tanasserim) ส่วนตอนล่างที่พะโค (หงสาวดี) พะสิม ย่างกุ้ง ปากแม่น้ำอิระวดี เรื่อยไปจนถึงเมืองเมาะตะมะฝั่งตะวันตกของปากแม่น้ำสาละวิน ยังคงอยู่ในอำนาจพม่าอยู่ (จนกระทั่งก่อนสงครามอังกฤษ - พม่า ครั้งที่ 2) เนื่องจากพม่าได้รับคืนมาจากอังกฤษ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538) ส่วนเมืองมะละแหม่ง (Moulmein) ฝั่งตะวันออกของปากแม่น้ำสาละวิน กลายเป็นท่าเรือสำคัญของตะนาวศรีในความครอบครองของอังกฤษ ดังนั้นพระเจ้าจกกายแมงจึงเหลืออำนาจอยู่เพียงพม่าตอนบน (Upper Burma) ในเขตพม่าแท้ และด้านตะวันออกที่ราชสำนักพม่ายังมีอำนาจทางการเมืองเหนือเจ้าฟ้าไทใหญ่ในกลุ่มรัฐฉาน

ภาพที่ 1

ดินแดนพม่าที่อังกฤษยึดครอง
สงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งที่ 1
สงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งที่ 2

ภาพที่ 2 เจ้าหลวงพุกทวงส์
เจ้าหลวงนครเชียงใหม่องค์ที่ 4
(ที่มา : วงศ์สัทก์ ณ เชียงใหม่, 2539)

นครเชียงใหม่ในรัชกาลเจ้าหลวงพุทธวงศ์ : ความสัมพันธ์กับสยามและอังกฤษ

ในช่วงเวลาสองทศวรรษของนครเชียงใหม่ที่ปกครองโดยเจ้าหลวงพุทธวงศ์ถูกเรียกว่าเป็นรัชกาล “เจ้าหลวงแผ่นดินเย็น” เนื่องจากไม่ต้องเผชิญภาวะสงครามกับพม่าดังเช่นอดีต ประการสำคัญเป็นเพราะพม่าประสบปัญหาสืบเนื่องจากสงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งที่ 1

อังกฤษได้ปราบกองทัพของพม่า เริ่มจากกองทัพเรือของอังกฤษตีขึ้นไปถึงเมืองย่างกุ้ง เมืองแปร ตั้งแต่เดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2367 ในช่วงระหว่างที่อังกฤษทำสงครามอยู่ในพม่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกับทรงพระราชดำริว่า “จะต้องให้มีกองทัพไปขัดตาทัพพึ่งราชการอยู่ จึงจะรู้ว่าการศึกษาต่างประเทศจะผันแปรประการใด” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538) การสงครามระหว่างพม่ากับอังกฤษนั้นยืดเยื้อมาจนถึงปลาย พ.ศ. 2368 ก็ยังรบกันอยู่ อังกฤษได้เขตแดนพม่าฝ่ายใต้ทั้งสิ้นถึงเมืองแปร ห่างจากเมืองอังวะใช้เวลาเดินทาง 1 วัน ส่วนกองทัพพม่าที่มาจากเหนือจากดินแดนของอังกฤษในอินเดียก็ถูกรบจนยึดเมืองยะไข่ มณีปุระ อัสสัม กระทั่งในที่สุดพม่าจึงยอมแพ้ ทำให้ทั้งนครเชียงใหม่และสยามคลายความกังวลได้มาก

ความพ่ายแพ้ของพม่าสร้างความมั่นใจให้แก่ราชสำนักเชียงใหม่โดยเฉพาะต่อเจ้าหลวงพุทธวงศ์ ซึ่งกราศึกกับพม่ามาตั้งแต่รัชกาลเจ้าหลวงกาวิละ อิทธิพลของพม่ากำลังห่างไกลจากเชียงใหม่ออกไป เป็นการตัดโอกาสไม่ให้พม่ากลับมาใช้กำลังทหารเพื่อสถาปนาอำนาจในล้านนาได้อีกต่อไป เพราะเส้นทางเดินทัพผ่านรัฐมอญทางตะนาวศรีเพื่อจะมาโจมตีล้านนาหรือลงไปสยามถูกอังกฤษยึดครองไปเสียแล้ว ยังเหลืออยู่เพียงเส้นทางที่ต้องผ่านรัฐไทใหญ่บนที่ราบสูงฉาน

เมื่อแสนยานุภาพของกำปั่นเรือรบอังกฤษและปืนใหญ่สมัยใหม่ทำให้พม่าซึ่งเป็นอริราชศัตรูของสยาม และเป็นภัยคุกคามนครเชียงใหม่มาตลอด เสียหายอย่างหนัก กระนั้นก็เป็นนิมิตรหมายอันดีต่อสยามที่อังกฤษช่วยให้ “ประตูบ้าน” ทางทิศตะวันตกมั่นคงขึ้น เนื่องจากอังกฤษแสดงเจตจำนงในช่วงดังกล่าวว่าต้องการเป็นมิตรและทำการค้ากับราชสำนักสยาม ส่วนการที่อังกฤษได้เข้าครอบครองแคว้นตะนาวศรีซึ่งเป็นบ้านเมืองของบรรดารัฐมอญทั้งหลายที่อยู่ติดกับดินแดนของนครเชียงใหม่ อังกฤษก็ได้แสดงท่าทีว่าจะเป็นภัยคุกคามความปลอดภัยทางด้านตะวันตกส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มุ่งแก้ปัญหาความกระด้างกระเดื่องของประเทศราชทางด้านตะวันออกที่ทำทลายอำนาจพระองค์ โดยเฉพาะเวียงจันทน์และเขมร ตลอดจนการขยายอำนาจของกษัตริย์เวียดนามที่ประกาศตนเป็นจักรพรรดิเข้าแทรกแซงการเมืองภายในของเวียงจันทน์และเขมรเสียเอง

ความสัมพันธ์ระหว่างนครเชียงใหม่กับสยามก็แน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้นเป็นลำดับ “ไม่มีเหตุเปลี่ยนแปลงอันใดที่สำคัญ ไม่เหมือนกับความยุ่งยากในหัวเมืองลาวด้านตะวันออก... เมืองขึ้นลาวด้านตะวันตกทั้งหลายยังคงมีเอกราชเป็นของตนเอง เพียงแต่ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการมายังกรุงเทพฯ ตามธรรมเนียม ต้องจัดส่งกำลังทหารมาช่วยในโอกาสที่ได้รับการขอร้อง” (วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, 2530) ราชสำนักเชียงใหม่ยังได้ความดีความชอบจากการส่งกองทัพเชียงใหม่ไปช่วยสยามปราบเวียงจันทน์เนื่องจากเจ้าอนุวงศ์ก่อกบฏ ใน พ.ศ. 2369 กระทั่ง พ.ศ. 2371 เวียงจันทน์ถูกสยามปราบปรามได้ราบคาบและเจ้าอนุวงศ์ถูกส่งลงไปยังกรุงเทพฯ

เมื่อนครเชียงใหม่ไม่ต้องระดมสรรพกำลังป้องกันกองทัพพม่าลี้ภัยพระราชอาณาเขตทำให้กำลังพลสามารถเพาะปลูกพืชผลได้เพิ่มขึ้น ไพร่บ้านพลเมืองไม่ต้องล้มตายจากการตั้งรับทำศึก ประกอบกับจำนวนประชากรซึ่งถูกเขครวเข้ามาอยู่ในอำนาจได้เพิ่มจำนวนขึ้นทุกปี

ในฐานะเจ้าอธิราชพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงพระราชประสงค์ว่า ทรงต้องการดูแลและรักษาความสัมพันธ์กับประเทศราชล้านนาทางตอนเหนืออย่างใกล้ชิดมากยิ่งขึ้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสยามต้องการสร้าง “บารมี” โดยอาศัยความสัมพันธ์อันดีต่อเจ้าประเทศราชล้านนา ดังจะเห็นได้ว่าช่วงเวลาดังกล่าวเมื่อเจ้านายล้านนาล้มป่วยทางราชสำนักกรุงเทพฯ จะจัดส่งแพทย์และข้าหลวงพิเศษขึ้นไปช่วยดูแลรักษา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติเช่นนี้มาตั้งแต่ปีแรกของการครองราชย์ ครั้งนั้นเจ้าพุทธรังษียังดำรงตำแหน่งเจ้าอุปราชนครเชียงใหม่เป็นผู้แทนเจ้าหลวงคำฝั้น นำเจ้านายท้าวพระยาเสนาอำมาตย์ลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่ ต่อมาเมื่อบอกจากเชียงใหม่โดยเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร แจ้งว่าเจ้าหลวงคำฝั้นประชวร ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรดเกล้าฯ พระราชทาน หมอหลวงขึ้นไปรักษา (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และ เดวิด เค. วยอจ, 2543)

นอกจากนั้นเมื่อเจ้าหลวงหรือเจ้าชั้นห้าไปองค์ใดถึงแก่พิราลัยลง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งสยามทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโกศ ศิลาเพลิง ตลอดจนสิ่งของในการบำเพ็ญกุศลซึ่งการ พระราชทานเครื่องประกอบยศและสิ่งของต่าง ๆ นั้นทรงปฏิบัติสืบทอดมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลก่อน อย่างไรก็ตามก็ดูเหมือนมีข้อสังเกตว่าได้เกิดธรรมเนียมใหม่ขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยเริ่มปฏิบัติต่อ เจ้าประเทศราชล้านนาก่อน คือการส่งผู้แทนพระองค์ไปในการพระราชทานเพลิงพระศพ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา ผู้เขียนหนังสือ แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ ตั้งข้อสังเกตว่า “การปฏิบัติต่อเมืองขึ้นต่าง ๆ ของประเทศสยาม คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่เคยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ส่งข้าราชการจากกรุงเทพฯ เป็นผู้แทนพระองค์ไปในการพระราชทานเพลิงศพเจ้าผู้ครองนครอื่นใดเลย นอกจากหัวเมืองลาวภาคตะวันตกเท่านั้น” (วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, 2530) นอกจากนี้เป็นไปเพื่อแสดงพระมหากรุณาธิคุณแล้วก็เป็นโอกาสให้ข้าราชการสยามได้สอดส่องความเคลื่อนไหวภายในเมืองประเทศราชอีกทีหนึ่ง เนื่องจากในระหว่างทางที่หมอยาและข้าหลวงพิเศษเดินทางไปและเดินทางกลับลงมายังกรุงเทพฯ ก็ยังได้แวะตามหัวเมืองต่างๆ ราชการ (สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2542)

จากการที่สยามปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เป็นตัวอย่างของการจัดการกับประเทศราชที่แข็งข้อ ทำให้เจ้าหลวงเชียงใหม่ไม่กระทำการขัดพระทัยกษัตริย์สยาม อย่างไรก็ตามก็เมื่อรู้ว่าอังกฤษเข้ามามีบทบาทในดินแดนตะนาวศรีซึ่งอยู่ติดกับเขตแดนของล้านนาเจ้าหลวงเชียงใหม่ก็ไม่อาจจะเลยที่จะติดต่ออังกฤษไปได้ กระนั้นนครเชียงใหม่ พร้อมทั้งนครลำปางและนครลำพูนเล็งเห็นว่า ควรจะมีสัมพันธ์และติดตามข่าวสารของอังกฤษในตะนาวศรี เพราะนอกจากจะเป็นเพื่อนบ้านรายใหม่แล้วยังจะช่วยให้ราชสำนักเชียงใหม่กำหนดทิศทางของตนได้แม่นยำขึ้น เนื่องจากสามารถไปมาหาสู่กันได้

สะดวก โดยให้เหตุผลและเป็นหน้าที่ที่ที่ต้องสืบข่าวให้กับสยามอีกทางหนึ่ง (สำนักเลขาธิการ นายกรัฐมนตรี, 2542) อย่างไรก็ตามเมื่อการติดต่อบริเวณหัวเมืองประเทศราชล้านนาทำกับอังกฤษ ต้องเป็นที่รับรู้ของสยาม นครเชียงใหม่จึงตระหนักดีว่าความเคลื่อนไหวใด ๆ ที่จะมีต่ออังกฤษ จำเป็นต้องดำเนินไปด้วยความระมัดระวังไม่ก่อให้เกิดความเคลงใจกับราชสำนักกรุงเทพฯ จึงติดต่อกับอังกฤษเฉพาะการค้า

เชียงใหม่ในรัชกาลเจ้าหลวงพุทธวงศ์กับอังกฤษ : ความสัมพันธ์ในรูปแบบการติดต่อ-การค้า

ระหว่างที่พม่ากำลังทำสงครามกับอังกฤษ ในสงครามฯ ครั้งแรกนั้น เจ้าหลวงคำฝั้น เจ้าหลวงองค์ที่ 3 ของนครเชียงใหม่เคยส่งผู้แทนถือสารไปยัง นายพล เซอร์ อาร์ชิวัลด์ แคมเบล (Gen. Sir Archibald Campbell) เพื่อแสดงเจตจำนงว่าขอมีสัมพันธไมตรี (David Richardson, 2004) ต่อมาในรัชกาลเจ้าหลวงพุทธวงศ์ เจ้าบุรีรัตน์ซึ่งในเอกสารของนายแพทย์เดวิด ริชาร์ดสัน เรียกว่า “เจ้าหอแก้ว” เชียงใหม่ได้ให้ผู้แทนถือสารของพระองค์ไปยังมะละแหม่ง เพื่อแสดงไมตรีกับอังกฤษที่ตะนาวศรีซึ่งเป็นเพื่อนบ้านใหม่ของล้านนา (ศิษณา วีระเกียรติสุนทร, 2553) ทำให้ แอนโทนี เมนยี (Anthony Maingy) ข้าหลวงอังกฤษประจำตะนาวศรีเห็นโอกาสว่าควรส่งผู้แทน ชาวอังกฤษเข้าไปทำความรู้จักกับเพื่อนบ้านเช่นกัน แต่ในครั้งแรกนั้นเนื่องจากเป็นศาสน์ของเจ้าบุรีรัตน์มิใช่ศาสน์ของเจ้าหลวง จึงได้รับคำตอบว่าเจ้าหลวง มิทรงทราบเรื่องดังกล่าวจึงไม่สามารถยินยอมให้เจ้าหน้าที่เดินทางเข้ายังอาณาเขตของพระองค์ได้ (David Richardson, 2004) เมื่อถึงต้นเดือนธันวาคม พ.ศ. 2372 เจ้าหลวงพุทธวงศ์จึงส่งขุนนางถือสาสน์ในนามของเจ้าหลวงไปมอบแก่ข้าหลวงเมนยี เอกสารนั้นระบุว่าทรงอนุญาตให้ข้าหลวงฯ ส่งผู้แทนเข้าไปในล้านนาได้ ด้วยเหตุนี้ข้าหลวงเมนยีจึงมอบหมายให้นายแพทย์เดวิด ริชาร์ดสัน ศัลยแพทย์ชาวอังกฤษที่เคยประจำอยู่กับกองทัพอังกฤษในมัทราสและมาประจำการที่เมืองมะละแหม่ง (โพลเกอร์ กราบาวสกี, 2542) ให้เป็นผู้แทนข้าหลวงฯ นำคณะเดินทางมายังล้านนาในวันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ. 2372 เนื่องจากเป็นชาวอังกฤษคนแรกที่ศึกษาภาษาพม่าและมอญ กระทั่งมีความรู้ระดับชำนาญ

จะเห็นได้ว่าเหตุการณ์นั้นดำเนินไปในทางที่ราชสำนักเชียงใหม่เห็นความสำคัญของอังกฤษที่สามารถพิชิตศัตรูซึ่งครั้งหนึ่งเคยปกครองล้านนายนานถึงสองศตวรรษลงได้ กระทั่ง เชื่อเชิญให้ส่งผู้แทน เข้ามายังนครเชียงใหม่ แต่ก็แสดงชั้นเชิงทางการเมืองเพื่อไม่ให้สื่อเป้าหมายว่าเชียงใหม่ฝักใฝ่ต่างชาติ หากเพียงดำเนินไปเพราะเป็นเพื่อนบ้านที่มีดินแดนติดต่อกับตน นับเป็นการดำเนินนโยบายทางการเมืองและความสัมพันธ์ของราชสำนักเชียงใหม่ที่สะท้อนให้เห็นว่ามีอิสระพอสมควรจากการปกครองภายใต้อำนาจของกษัตริย์สยาม สามารถส่งผู้แทนติดต่อข้าหลวงอังกฤษ ซึ่งความเคลื่อนไหวของราชสำนักเชียงใหม่เป็นที่รับรู้ของสยาม ขณะที่องค์เจ้าหลวงก็แสดงความบริสุทธิ์ใจด้วยการส่งทูตที่ไปปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวลงไปชี้แจงและถวายรายงานต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และให้ข้อมูลถึงสภาพบ้านเมืองที่อังกฤษปกครอง

ข้าหลวงอังกฤษประจำตะนาวศรีทั้ง เอนโทนี เมนยี และถัดมา เอ็ดเวิร์ด บลันเดลล์ ล้วนเล็งเห็นว่า แม้ตะนาวศรีจะเป็นเขตที่ไม่อุดมสมบูรณ์ทางด้านทรัพยากรธรรมชาติและมีศักยภาพทางการเกษตรน้อยมาก (โพลเกอร์ กราบาวสกี, 2542) แต่ตะนาวศรีเป็นเมืองท่าของเส้นทางการค้า

ข้ามภูมิภาคซึ่งเชื่อมระหว่างอ่าวเบงกอลกับจีนตอนใต้ผ่านล้านนา ราชอาณาจักรฉานและสิบสองพันนา อังกฤษจึงต้องการฟื้นฟูเส้นทางการค้าสายดังกล่าวอย่างเร่งด่วน เพื่อพัฒนาและขยายเศรษฐกิจให้มีความมั่นคงและเพื่อให้ฐานะของเมืองตะนาวศรีมั่นคงยิ่งขึ้น นอกจากนี้อังกฤษยังต้องการโคกระบือจากล้านนา เพื่อเป็นเสบียงอาหารให้แก่กองทัพของตนเองอีกด้วย

ข้าหลวง เอนโทนี เมนยี จึงส่งนายแพทย์เดวิด ริชาร์ดสัน และ ร้อยเอกวิลเลียม แม็กคลาวด์ เข้ามายังล้านนาหลายครั้ง โดยสรุปความประสงค์ของอังกฤษที่ต้องการจากการติดต่อกับไมตรีกับล้านนานั้นก็เพื่อเป้าหมาย 2 ประการคือ 1.ต้องการค้าโคกระบือ และ 2.เปิดเส้นทางการค้าสายตะนาวศรี-ยูนนาน

นายแพทย์เดวิด ริชาร์ดสัน ออกเดินทางจากตะนาวศรีเข้ามายังล้านนาในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2372 นับเป็นการเดินทางมาถึงของชาวตะวันตกคนแรกในรอบ 2 ศตวรรษนับตั้งแต่ โทมัส ซามูเอล พ่อค้าบริษัทอินเดียตะวันออกที่มาสำรวจตลาดและดำเนินธุรกิจขายผ้าในเมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. 2155 และถูกกวาดต้อนไปพร้อมกับชาวเชียงใหม่โดยกองทัพพม่าของพระเจ้าอู่ไทแห่งมณฑล (Anault hpet lun) หรือพระเจ้ามังทร

จุดประสงค์ของอังกฤษในการเข้ามาติดต่อกับล้านนา

ในรัชกาลเจ้าหลวงพุทธวงส์มีผู้แทนข้าหลวงอังกฤษประจำตะนาวศรี จำนวน 2 คน เดินทางเข้ามายังหัวเมืองประเทศราชล้านนา 5 ครั้ง เพื่อปฏิบัติหน้าที่สำคัญคือเจรจาความเมืองและปฏิบัติการกิจในนามของข้าหลวงฯ นับเป็นการเปิดสัมพันธ์ไมตรี เจริญข้อซื้อโคกระบือ เพื่อนำไปใช้ในราชการของอังกฤษในตะนาวศรี ตลอดจนฟื้นฟูเส้นทางการค้าระหว่างประเทศราชล้านนากับดินแดนตะนาวศรีของอังกฤษ โดยมีเหตุการณ์ดังต่อไปนี้

1. นายแพทย์เดวิด ริชาร์ดสัน : การเจรจาความเมืองครั้งที่ 1 พ.ศ. 2373

นายแพทย์ริชาร์ดสัน เดินทางถึงเมืองลำพูนในวันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2373 หลังจากนั้น 3 วันถัดมาจึงได้เข้าเฝ้าเจ้าหลวงพุทธวงส์ในวันที่ 21 และอีกครั้งคือ 29 มกราคม พ.ศ. 2373 ซึ่งขณะนั้นประทับอยู่ที่เมืองลำพูน การเจรจาความเมืองดำเนินไปโดยนายแพทย์ริชาร์ดสันกล่าวความรู้สึกส่วนตัวว่า “ข้าพเจ้าโชคดีมากและมีความยินดีเป็นอย่างยิ่งที่ได้เป็นบุคคลแรกที่มาเปิดเส้นทางสายสัมพันธ์ไมตรีระหว่างอังกฤษกับล้านนา” (David Richardson, 2004) ซึ่งต่อมาได้ถูกขนานนามว่าเป็นการเปิดเส้นทางเศรษฐกิจ การค้า และมิตรภาพ หรือ Gold and Silver Road of Trade and Friendship ซึ่งนำความร่ำรวยและความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจมาสู่เมือง

จากนั้นจึงถวายสาสน์จากข้าหลวงเมนยี ทูลความประสงค์ว่ารัฐบาลอังกฤษต้องการเจริญสัมพันธ์ไมตรีกับล้านนา และเปิดเส้นทางการค้าระหว่างตะนาวศรีกับล้านนา เพื่อพ่อค้าของทั้งสองฝ่ายจะได้ไปค้าขายในดินแดนของกันและกันได้โดยเสรี บรรณการที่ถวายคือ ปืนคาบศิลา เสื้อที่ทำจากผ้าขนสัตว์ ผ้าคลุมไหล่ ผ้าเช็ดหน้าทำจากผ้าไหมและผ้าฝ้าย และสินค้าบางส่วนที่ผลิตจากโรงงานอุตสาหกรรมในอังกฤษ (David Richardson, 2004) เจ้าหลวงพุทธวงส์ทรงตอบรับคำขอของ

อังกฤษเป็นอย่างดี ทั้งถ้ามถึงความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับพม่าซึ่งเคยสู้รบกับล้านนามาเป็นเวลา ยาวนาน

ในการเข้าเฝ้าถวายสาสน์ การเจรจาความเมืองเป็นไปด้วยไมตรีจิต นายแพทย์ริชาร์ดสัน สัมผัสได้จึงสอบถามถึงเหตุการณ์ที่ขุนนางล้านนากวาดต้อนชาวพม่ากลุ่มหนึ่ง จำนวน 30-40 ครอบครัว ซึ่งกำลังเดินทางไป มะละแหม่งพร้อมกับหนังสืออนุญาตผ่านทางที่ออกให้โดยข้าหลวง อังกฤษ ขุนนางที่กระทำการดังกล่าวก็ได้ แก่ต่างว่าไม่เคยเห็นเอกสาร แต่เมื่อฝ่ายอังกฤษยื่นยันต่อ เจ้าหลวงตลอดจนเจ้านายของทั้งเชียงใหม่และลำปางว่าเรื่องดังกล่าวเป็นเรื่องจริงและขอให้ทรง พิจารณาว่าคนเหล่านั้นได้แสดงหนังสือผ่านทางที่เมืองยวมต่อขุนนางล้านนาแล้วจริง นายแพทย์ริ ชาร์ดสันยังอ้างอิงข้อตกลงระหว่างสยามและอังกฤษในสนธิสัญญาเบอร์นี้อยู่ที่ระบุว่า จะให้ความ คุ่มครองแก่บุคคลที่ถือหนังสือผ่านทางที่ออกให้โดยอังกฤษ ในที่สุดขุนนางผู้นั้นจึงยอมรับว่ามี การจับ กลุ่มชาวพม่าจริง แต่ในเรื่องหนังสือผ่านทางนั้นเนื่องจากไม่มีผู้ใดอ่านออกจึงไม่ทราบได้ อย่่างไรก็ดี เรื่องดังกล่าวนี้ไม่มีข้อสรุปเพราะเจ้าหลวงมิได้ดำเนินการใด ๆ ตามคำขอร้องของ นายแพทย์ริชาร์ดสัน

เมื่อนายแพทย์ริชาร์ดสันเดินทางกลับนั้น เจ้าหลวงได้ส่งขุนนางลำพูนเดินทางไปยังมะละ แหม่งเพื่อสังเกตการณ์ด้านการค้าและความเจริญของเมืองตั้งที่นายแพทย์ริชาร์ดสันชักชวนด้วย ซึ่งเป็นเหตุอันควรเพราะล้านนาอยู่ในเส้นทางการค้าข้ามภูมิภาค ยูนนาน-ล้านนา-ตะนาวศรี อยู่แล้ว อย่่างไรก็ดี ขุนนางชาวลำพูนคนดังกล่าวถูกเรียกตัวไปยังสยามเพราะถือว่าเป็นการกระทำการที่ นอกเหนืออำนาจโดยพระมหากษัตริย์มิได้ทรงทราบเรื่องก่อน

เจ้าหลวงพุทธวงส์แจ้งข่าวการติดต่อกับอังกฤษไปยังราชสำนักสยามและส่งของขวัญที่ ได้รับจากอังกฤษไปทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งไม่ทรงวางพระทัยการ กระทำของอังกฤษอยู่แล้ว จึงทรงมีพระบรมราชโองการไปว่าอังกฤษไม่ควรติดต่อกับล้านนาให้มา ติดต่อกับสยาม

ดังนั้นเมื่อนายแพทย์ริชาร์ดสันจะเข้าเฝ้าเจ้าหลวงเชียงใหม่ที่ลำพูนอีกครั้งในวันที่ 29 มกราคม พ.ศ. 2373 จึงไม่ได้รับอนุญาตให้เดินทางต่อไปยังเชียงใหม่แต่ยังได้รับอนุญาตให้ซื้อโค- กระบือ ตามความต้องการได้

จากทำที่ที่เปลี่ยนไปของชนชั้นปกครองล้านนากับอังกฤษสะท้อนให้เห็นว่าหากเป็นเรื่องที่ เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ทางการเมืองและเศรษฐกิจจะเป็นที่สนใจของชนชั้นปกครองของทั้ง เชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน และอำนาจอธิปไตยของสยาม (ก่อนสงครามเชียงใหม่) ที่มีอยู่เหนือ ประเทศราชล้านนานั้นยังมีอยู่อย่างจำกัด (โพลเกอร์ กราบบาวสกี, 2542) สาเหตุที่ราชสำนัก เชียงใหม่เกรงพระราชอำนาจของกษัตริย์สยามก็น่าจะมีเหตุผลจากกรณีที่ทรงใช้การปกครองที่ เด็ดขาดกับประเทศราชที่ฝักใฝ่ชาติอื่นดังเช่น กรณีนครเวียงจันทน์ เป็นอาทิ ฉะนั้นอย่างไรเสียการ ติดต่อระหว่างประเทศราชล้านนาทั้งหลายก็ต้องขึ้นอยู่กับความเห็นชอบของกรุงเทพฯ

ในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ราชสำนักสยามเริ่มหวั่นเกรงภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยม ตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพม่าซึ่งสยามถือว่า “เป็นผู้ที่ไม่มีใครจะเอาชนะได้ต้องพ่ายแพ้แก่

อังกฤษ เลยเป็นผลให้เกรงกลัวอำนาจราชศักดิ์ของอังกฤษ บังเกิดขึ้นในประเทศสยามมากกว่าในประเทศพม่าที่ทรงนองอาจเสียอีก” (วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, 2530) เมื่อรวมถึงท่าทีที่อังกฤษคุกคามไทรบุรีประเทศราชบนคาบสมุทรมลายูของสยามยิ่งทำให้ราชสำนักเห็นอังกฤษเป็นภัยร้ายที่เข้ามาแทนที่พม่า การดำเนินการที่เกี่ยวข้องกับอังกฤษจึงต้องทำอย่างระมัดระวังและอยู่ภายใต้ความควบคุมของสยามเท่านั้น

2. นายแพทย์เดวิด ริชาร์ดสัน : ภารกิจเจรจาความเมืองครั้งที่ 2 พ.ศ. 2377

การเดินทางกลับมายังล้านนาครั้งที่ 2 ของนายแพทย์เดวิด ริชาร์ดสัน เกิดขึ้นใน 4 ปีถัดมา มีเป้าหมายเพื่อขอเจรจาซื้อโคกระบือ เนื่องจากภัยแล้งและโรคระบาดที่เกิดขึ้นในแคว้นตะนาวศรีซึ่งเดิมทีก็เป็นพื้นที่ที่ไม่อุดมสมบูรณ์อยู่แล้วจึงก่อให้เกิดความขาดแคลนอาหารมากขึ้น ทั้งนี้หลังจากที่นายแพทย์ริชาร์ดสันกลับไปยังมะละแหม่งได้มีการค้าขายโค-กระบือโดยพ่อค้า ซึ่งเป็นคนในบังคับของอังกฤษแต่การค้าระหว่างตะนาวศรีและล้านนาก็ได้ราบรื่นนักเพราะพบว่าเจ้าอุปราชมหาวงส์ไม่สนับสนุนการค้าขายโค-กระบือซึ่งน่าจะมีสาเหตุมาจากว่าเจ้าอุปราชเกรงว่าหากขายจำนวนมากจะส่งผลให้เกิดการขาดแคลนโคกระบือในการทำนาและการสงคราม

อุปสรรคที่พ่อค้าโคกระบือ ซึ่งเป็นคนในบังคับของอังกฤษ ที่ทำสัญญาจัดหาโค-กระบือให้แก่ทางการอังกฤษในตะนาวศรี ต้องประสบคือภาษีโคกระบือขาออกเพิ่มจาก 25 สตางค์ เป็น 1 บาท นอกจากนี้เมื่อพ่อค้าฟ้องร้องชาวพื้นเมืองไม่ว่ากรณีใดก็ตามขุนนางท้องถิ่นกลับไม่ให้ความสนใจมากนัก กอปรกับมีเหตุฆาตกรรมพ่อค้าเบงกอลผู้หนึ่งในระหว่างเดินทางไปค้าขายที่เชียงใหม่ เมื่อนายแพทย์ริชาร์ดสันเดินทางไปถึงลำพูนมีขุนนางที่เจ้าอุปราชลำพูนได้ส่งมาพบเพื่อสอบถามว่าจะเข้าพบเจ้าหลวงพุทธวงส์เมื่อใดได้เล่าถึงความชั่วร้ายของพวกพ่อค้าเบงกอลที่มาขอซื้อโคกระบือจากล้านนา ข้อมูลที่นายแพทย์ริชาร์ดสันได้รับตรงกันข้ามกับข้อมูล ที่เขาทราบมาก่อนหน้า ขุนนางลำพูนพรรณนาถึงปัญหาที่พ่อค้าโคกระบือจากล้านนาได้รับเมื่อนำสินค้าเหล่านั้นไปยังมะละแหม่ง โดยเฉพาะปัญหาจากชีกอับดุลเลาะห์ (Sheek Abdullah) พ่อค้าที่ทำสัญญากับทางการอังกฤษที่ตะนาวศรีว่าจะจัดหาโคกระบือให้แก่กองทัพอังกฤษ (David Richardson, 2004)

นายแพทย์ริชาร์ดสันได้เข้าเฝ้าเจ้าอุปราชลำพูนเพื่อเจรจาการค้าระหว่างลำพูนกับมะละแหม่ง ได้ข้อตกลงว่าจะลดภาษีกระบือขาออกเหลือ 50 สตางค์ ส่วนภาษีโคขาออกนั้นจะลดลงเหลือ 25 สตางค์ตามอัตราเดิมเพราะอังกฤษได้ยินยอมยกเลิกภาษีที่เก็บจากพรานช้างในแคว้นตะนาวศรี (ศิษณา วีรเกียรติสุนทร, 2553)

ในการปฏิบัติภารกิจครั้งนี้เขาได้เข้าเฝ้าเจ้าหลวงพุทธวงส์ถึง 2 ครั้ง แต่แทบจะไม่คืบหน้าและสมประสงค์มากนัก เนื่องจากเจ้าหลวงทรงประชวร ผู้ที่มีอำนาจหน้าที่ตัดสินใจและสั่งการคือเจ้าอุปราชมหาวงส์ แต่แม้ว่าเขาจะได้เจรจากับเจ้าอุปราชอีกหลายครั้งแต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จเนื่องจากพระองค์แสดงให้เห็นว่าไม่โปรดให้ขายโคกระบือออกไปยังมะละแหม่ง

การเข้าเฝ้าเจ้าอุปราชมหาวงส์ครั้งแรกในวันที่ 18 เมษายน ทรงอ้างว่ากลัวผีบ้าน ผีเมืองจะโกรธ ครั้นนายแพทย์ริชาร์ดสันถามกลับว่าเหตุจึงขายโค-กระบือให้แก่พวกกะเหรี่ยงแดง เจ้าอุปราชก็ได้ตอบคำถามดังกล่าว วันถัดมา 19 เมษายน เขาได้เข้าเฝ้าเจ้าอุปราช มหาวงส์อีกครั้ง

การเจรจาหยุดยั้งเรื่องที่ว่าทางนครสยามยกเลิกภาษีที่เก็บจากพรานจับช้าง เพราะพวกพรานร้องเรียนว่าภาษีที่อังกฤษเก็บนั้นสูงเกินไป เพื่อแลกเปลี่ยนกับการลดภาษีโคกระบือในเชียงใหม่ ในการเจรวันดังกล่าวเจ้าอุปราชมิได้แสดงท่าทีว่าสนพระทัย กล่าวแต่เพียงว่าไม่เคยถามพวกพรานช้างว่าต้องเสียภาษีไปเท่าใด จากนั้นเจ้าอุปราชได้เปลี่ยนประเด็นการสนทนาโดยได้กล่าวถึงพ่อค้า 20 หรือ 25 คนจากมะละแหม่งที่มายังเชียงใหม่พร้อมกับหนังสืออนุญาตจากเมืองลำพูนและสินค้าทว่าขุนนางเชียงใหม่พบแต่เพียงพ่อค้าคนหนึ่งที่น่าหนังสือมายื่นให้เท่านั้น ฝ่ายนายแพทย์ริชาร์ดสันก็เปลี่ยนไปที่ประเด็นที่เขาคิดว่าสำคัญเรื่องการขาดกรมพ่อค้าเบงกอลริมฝั่งแม่น้ำปิงของเชียงใหม่ คำตอบที่เขาได้รับจากเจ้าอุปราชคือยังไม่ทราบข่าวดังกล่าว เขาจึงกล่าวว่าเจ้าอุปราชเมืองลำพูนกล่าวถึงการจับกุมผู้กระทำความผิด ดังนั้นเจ้าอุปราชเชียงใหม่จึงตอบแต่เพียงว่าจะไม่มีการขัดขวางใดๆ คำพูดดังกล่าวสร้างความไม่พอใจให้แก่ฝ่ายอังกฤษอย่างยิ่ง เพราะการแสดงออกของเจ้าอุปราชมหาวงส์ราวกับว่าเรื่องที่เกิดขึ้นกับพ่อค้าเบงกอลเป็นเรื่องเล็ก

แต่แล้วในที่สุดวันที่ 21 เมษายน สถานการณ์ก็ได้เปลี่ยนแปลงไป เมื่อเจ้าอุปราชอนุญาตให้พ่อค้าจากนครสยามสามารถขอซื้อโคกระบือในล้านนาได้อย่างเสรีจะไม่เก็บภาษีขาเข้า ส่วนภาษีโคกระบือนั้นเก็บเท่ากับเมืองลำพูน เก็บภาษีช้างหนึ่งบาท ไม่เก็บภาษีม้า ห้ามนำปืน-ดาบศิลาและทาสออกนอกอาณาจักร (David Richardson, 2004) อาจจะเป็นเพราะเกิดความหวั่นเกรงอังกฤษ เหตุผลที่สนับสนุนข้อสันนิษฐานดังกล่าวก็เนื่องมาจากในอีก 2 วันถัดมา เมื่อนายแพทย์ริชาร์ดสันได้ส่งผู้ติดตามมาพบกับคณะของเขา 2 คน ไปพบขุนนางเชียงใหม่เพื่อขอหนังสืออนุญาตผ่านทางสำหรับเดินทางเข้ามาซื้อโคกระบือ ขุนนางพยายามบ่ายเบี่ยงใช้กลอุบายไม่ให้ใบอนุญาต ดังนั้นในเย็นวันดังกล่าวเมื่อเจ้าราชวงศ์มหายุทธได้ไปเยี่ยมนายแพทย์ริชาร์ดสันเพื่อนำข่าวมอมให้เป็นที่สบายใจสำหรับเดินทางกลับเขาจึงทูลว่าเมื่อกลับไปยังมะละแหม่งแล้วจะเขียนหนังสือรายงานว่าเจ้าอุปราชมหาวงส์ยินยอมให้พ่อค้าจากมะละแหม่งค้าขายในเชียงใหม่ได้อย่างเสรี แต่กลับถูกขุนนางขัดขวางเริ่มจากการไม่ออกหนังสืออนุญาตผ่านทาง ทำให้ในวันรุ่งขึ้นพ่อค้ามะละแหม่งจึงสามารถต่อรองจนได้หนังสืออนุญาตผ่านทาง

เรื่องหนังสืออนุญาตผ่านทางและเสรีภาพในการเข้ามาค้าขายโคกระบือเป็นเพียงคำสั่งที่ไม่ได้กำหนดให้ปฏิบัติอย่างเคร่งครัด เกิดข้อขัดข้องนานปีการกระทำทั้งใน พ.ศ.2380 ร้อยเอกวิลเลียม ซี. แม็กคลาวด์ (Captain William C. McLeod) ผู้ได้รับมอบหมายให้เดินทางผ่านล้านนาเพื่อไปยังยูนนานและมีภารกิจรองคือเจรจาให้ผู้ปกครองในเชียงใหม่บังคับใช้กฎหมายค้าโคกระบือ เช่นเดียวกับที่ลำพูนดังที่เจ้าอุปราชทรงสัญญาไว้ก็ยังคงต้องขอร้องให้ดำเนินการอย่างเคร่งครัด เพราะพ่อค้าต้องเสียค่าใช้จ่ายมากจากภาษีและการขึ้นทะเบียนพ่อค้า ข้อเสนอที่ประนีประนอมที่สุดคือหากยกเลิกการขึ้นทะเบียนพ่อค้าไม่ได้ก็ขอให้ลดภาษีลงบ้าง ข้อปฏิบัติที่แตกต่างกันระหว่างเมืองเชียงใหม่กับลำพูนนั้นเป็นข้อเปรียบเทียบที่อังกฤษหยิบยกขึ้นมาโต้แย้ง เป็นประเด็นปัญหาที่ต่อมาอังกฤษเปลี่ยนการเจรจาไปยังกรุงเทพฯ โดยหวังให้ราชสำนักสยามบีบบังคับให้เจ้าประเทศราชเคร่งครัดต่อข้อตกลงระหว่างอังกฤษกับล้านนา ที่สุดแล้วสยามมิได้ดำเนินการตามที่อังกฤษต้องการ

3. นายแพทย์เดวิด ริชาร์ดสัน : ภารกิจเจรจาความเมืองครั้งที่ 3 พ.ศ. 2378 – 2379

การเดินทางมายังเชียงใหม่ในปีถัดมาแตกต่างไปจากครั้งแรกและครั้งที่สอง เพราะการเดินทางในครั้งที่ 3 นายแพทย์ริชาร์ดสัน ต้องการให้พ่อค้าจากยูนนานซึ่งมีกองคาราวานบรรทุกสินค้าด้วยสัตว์ต่างที่เข้ามายังเชียงใหม่เดินทางต่อไปยังมะละแหม่ง เข้าจึงได้พบปะและเล่าถึงความประสงค์ของข้าหลวงอังกฤษต่อพ่อค้าจีน ปรากฏว่าพ่อค้าเหล่านั้นแสดงความสนใจในคำชักชวนของเขาเป็นอย่างดี แม้ว่าการเดินทางมายังเชียงใหม่ในครั้งนี้นี้เขาจะได้เข้าเฝ้าเจ้าหลวงพุทธวงศ์แต่ก็ไม่ได้มีความคืบหน้าแต่อย่างใดเนื่องจากองค์เจ้าหลวงประชวรอยู่ ครั้นจะเจรจากับเจ้าอุปราชก็ไม่สะดวกเนื่องจาก “ทรงวุ่นวายกับเทศกาลยั้งไฟอยู่” (ศิษณา วีรเกียรติสุนทร, 2553)

เมื่อกลับออกมาจากนครเชียงใหม่ นายแพทย์ริชาร์ดสันเดินทางต่อไปยังนครลำปาง และขากลับได้แวะที่นครลำพูน แม้เป้าหมายที่จะเจรจากับผู้ปกครองไม่ประสบผลดังหวังแต่ก็เป็นโอกาสให้การค้าขายขยายจากยูนนาน-เชียงใหม่ กลับมาพื้นฟูอีกครั้งโดยเพิ่มเป็นยูนนาน-เชียงใหม่-มะละแหม่ง และเฟื่องฟูมากขึ้นๆ เนื่องจากอังกฤษส่งเสริมการค้าที่เมืองท่าของตน พ่อค้าที่จากเดิมมีเป้าหมายอยู่เพียงเชียงใหม่เริ่มมีทางเลือกมากขึ้น

4. นายแพทย์เดวิด ริชาร์ดสัน : ภารกิจเจรจาความเมืองครั้งที่ 4 พ.ศ. 2381

สืบเนื่องจากความประสงค์ของอังกฤษที่ต้องการค้าขายโคกระบือกับล้านนา เพื่อเป็นเสบียงเลี้ยงผู้คนของตนในตะนาวศรีดินแดนซึ่งขาดประสิทธิภาพทางเกษตร อังกฤษเป็นฝ่ายเสียเปรียบคู่ค้ามาโดยตลอด แม้จะได้รับคำสั่งจากเจ้าอุปราชของนครเชียงใหม่อนุญาตให้ทำการค้าขายโคกระบือได้ก็ตาม ปัญหาเกิดจากพ่อค้าซึ่งเป็นคนในบังคับของอังกฤษที่เข้ามาเจรจาซื้อขายต้องจ่ายเงินค่าขึ้นทะเบียนกับขุนนางเชียงใหม่ เป็นมูลค่าที่ต้องใช้จ่ายเพื่อขอซื้อโคกระบือที่สูงขึ้นนอกเหนือจากภาษีขาออก อีกทั้งการจ่ายเงินให้กับเจ้าของโคกระบือแล้วแต่กลับมิได้รับสินค้าตามที่ตกลงกัน เมื่อปัญหาเกิดซ้ำและเกิดการฟ้องร้องผู้เกี่ยวข้องนายแพทย์ริชาร์ดสันจึงต้องเดินทางไปยังกรุงเทพฯ เพื่อให้กรุงเทพฯ มีคำสั่งแก้ปัญหาลงไปยังประเทศราชของตน แต่การณ์กลับไม่เป็นไปตามที่คาดไว้

นายแพทย์ริชาร์ดสันเดินทางไปยังกรุงเทพฯ พร้อมกับคณะที่เป็นมอญพม่า 100 คน ข้ามพรมแดนเมืองกาญจนบุรีและไปยังเมืองราชบุรี (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2538) พระยาราชบุรีเตรียมเรือให้เข้ามาส่งก็แสดงความประสงค์ว่าไม่ต้องการ แล้วจึงเดินทางต่อไปยังเมืองนครชัยศรี แสดงความจำนงเช่นเดียวกับที่แจ้งต่อพระยาราชบุรีคือต้องการให้ช้างและคนของตนเดินบก แต่พระยานครชัยศรียืนยันว่าเมื่อข้ามแม่น้ำนครชัยศรีไปแล้วจะสามารถเดินทางได้แต่เฉพาะคน ส่วนช้างต้องอ้อมไปถึงกรุงเก่าถ้ายืนยันจะเดินทางบกเช่นนั้นช้างจะต้องติดหล่ม แต่ถ้าจะไปทางเรือจะดำเนินการจัดหาเรือไปส่งยังกรุงเทพฯ ในที่สุดก็ยอมตามข้อเสนอ ท้าที่ตั้งกล่าวเป็นที่ระแวงระวังของราชสำนักสยามอย่างยิ่ง เพราะการเดินทางเข้ามาของชาวอังกฤษครั้งนี้อาจเป็นไปเพื่อสอดส่องเส้นทางซึ่งมีเป้าหมายทางการเมือง การเจรจาของนายแพทย์ริชาร์ดสันจึงถูกเพ่งเล็งและไม่ได้รับความไว้วางใจนัก

นายแพทย์ธีรชาติสันได้แจ้งความประสงค์และหน้าที่ของตนต่อเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศบุนนาค) และจากนั้นได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เข้าเฝ้าฯ ถวายบรรณาการ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และแสดงอักษรสาสน์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 บันทึกเหตุการณ์พิพาทการค้าที่เกิดขึ้นระหว่างเชียงใหม่และอังกฤษ และทำทัชของราชสำนักสยาม ความว่า

ที่เมืองมอญเมืองพม่าเกิดความไข้โคกระบือล้มเสียเป็นอันมาก จนไม่มีโคกระบือจะทำนา เจ้าเมืองมังกลาขอให้ลูกค้าซื้อโคกระบือออกไปจะทำไร่นา ข้อ 1 ว่าราษฎรอยู่ในบังคับอังกฤษ ซื้อช้างม้าโคกระบือในแขวงเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำพูน เจ้าของช้างม้าโคกระบือรับเงินไว้แล้วก็ไม่ให้ช้างโคกระบือไป ท่านเจ้าพระยาพระคลังตอบว่าที่แผ่นดินสยามช้างม้าโคกระบือ เป็นกำลังราชการแผ่นดิน และศึกสงครามมีมาได้อาศัยจะปล่อยให้ลูกค้าซื้อออกไปแล้ว บ้านเมืองก็จะร่วงโรยเสียถอยกำลังไป และที่เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำพูนนั้น เงินทองเกี่ยวข้องกันอย่างไรก็ให้ฆ่าหลวงขึ้นไปชำระคืนแก่เจ้าของ มีสเตอร์ริชชอนก็ยอม

ฝ่ายสยามรับรู้เรื่องราวพิพาทการค้าโคกระบือดังกล่าว และรับปากจะให้ผู้ปกครองเมืองเชียงใหม่แก้ปัญหาเงินที่จ่ายไปแล้วแต่ไม่ได้สินค้า แต่ก็มิได้รับปากว่าจะบีบบังคับให้เป็นไปตามที่อังกฤษต้องการทั้งหมด ฝ่ายสยามแสดงท่าทีชัดเจนว่าสินค้าที่อังกฤษต้องการซื้อนั้นเป็นยุทธปัจจัยทั้งต่อเมืองที่พ่อค้ามาขอซื้อและต่อราชการสงครามของสยาม เพราะเป็นหน้าที่ที่ประเทศราชต้องส่งกำลังพลตลอดจนสัตว์พาหนะบรรทุกเสบียงและยุทโธปกรณ์มาช่วยเหลือ

สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองเชียงใหม่ เรื่องห้ามขายช้าง โค กระบือให้พ่อค้าอังกฤษ จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2381) ระบุว่าหากนายแพทย์ธีรชาติสันมาเจรจาขอซื้อช้าง โค กระบือ อีกก็ให้ตอบอย่างสุภาพกลับไปว่า “ช้างโคกระบือเป็นของสำหรับบ้านเมืองเป็นอย่างธรรมเนียมห้ามมิให้ขายไปนอกประเทศ แต่มีสเตอร์ริชชอนได้มาพูดจาขอซื้อช้างแล้ว ก็ให้จัดแจงผ่อนปรนขายให้สัก 2-3 ช้างอย่าให้เสียทางไมตรีที่อังกฤษกับกรุงเทพฯ เป็นไมตรีกันให้บอกกับอังกฤษว่าเป็นคำสั่งท่านเสนาบดีขึ้นมา” (สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2542) พร้อมทั้งกำชับว่า

หากภายหลังจะกลับมาซื้ออีกก็ดีให้พญาเชียงใหม่ พญาละคอน (ลำปาง) พญาลำพูน พญาอุปราชา นาย กิมसार ญาติพี่น้องแสนท้าวพูดจากับอังกฤษให้เป็นนัยเป็นธรรมตามอย่างทำเนียมบ้านเมืองว่าช้าง โค กระบือ เป็นของสำหรับบ้านเมืองมีการศึกสงครามและเกณฑ์กองทัพขึ้นไปแต่กรุงเทพฯ ให้ยกไปทำการ ทัพช้างโคเป็นของบรรทุกเสบียงอาหารกระบือเป็นกำลัง ทำไร่นาอย่างทำเนียมห้ามแต่อังกฤษเป็นไมตรีกันแล้ว จึงได้ผ่อนปรนให้ราษฎรเจรจาขอซื้อขายให้โดยเห็นกับไมตรี ทุกวันนี้ช้าง โค กระบือ ก็น้อยเบาบางไป ไม่มีมากเหมือนแต่ก่อน ช้าง โค กระบือ เป็นของสำหรับบ้านเมืองที่จะซื้อหาเอาเหมือนสินค้านั้นช้าง โค กระบือ หาเป็นของสินค้าไม่ ให้พูดจากับอังกฤษให้คล้ายคลึงกับถ้อยคำเสนาบดีพูดจากับมีสเตอร์ริชชอน ณ กรุงเทพฯ ตามความซึ่งมีขึ้นมาในท้องตรา พออังกฤษจะขอซื้อเอามากและมาซื้อหาต่อไปอีกฝ่ายเราไม่ขายให้แล้วแต่ถ้อยคำพูดจา ให้พูดจาโต้ตอบฉันทันเมืองเป็นไมตรีกัน ด้วยอังกฤษได้

เข้ามาเป็นมิตรกับกรุงเทพฯ นานหลายปีแล้ว อังกฤษก็รักษาทางไมตรีหาที่มีความร้าวฉานไม่ ข้างฝ่ายเราก็ต้องรักษาทางไมตรีไว้ก่อน การยังไม่ควรจะให้ทางไมตรีมัวหมอง... (สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2542)

ด้วยเหตุข้างต้น ทำให้ในการเดินทางมายังเชียงใหม่ในครั้งที่ 4 พ.ศ. 2381 ของนายแพทย์ริชาร์ดสัน จึงเน้นหนักที่การเจรจาความเมืองกับเจ้าอุปราชมหาวงศ์ แต่เจ้าอุปราชก็ยิ่งแสดงท่าทีที่ชัดเจนว่าไม่ต้องการให้มีการค้าโคกระบือให้แก่พ่อค้าจากตะนาวศรี ส่วนหนึ่งอาจเป็นท่าทีที่สอดคล้องกับความเห็นของเจ้าอุปราชที่มีเจตจำนงตั้งแต่แรกเริ่มอยู่แล้ว และเมื่อกรุงเทพฯ แสดงความประสงค์จากที่รับเรื่องราวของนายแพทย์ริชาร์ดสันว่าโคกระบือเป็นสัตว์สำคัญในราชการสงครามและจำเป็นต่อการเพาะปลูกเลี้ยงพลเมือง เจ้าอุปราชมหาวงศ์จึงแสดงออกอย่างชัดเจนมากยิ่งขึ้นโดยไม่จำเป็นต้องแสดงท่าทีขัดขวางที่สวนทางกับคำสั่งอนุญาตอีกต่อไป

หนึ่งในระหว่างการเดินทางเข้ามายังเขตแดนของล้านนาของนายแพทย์เดวิด ริชาร์ดสัน ได้มีนักเดินทางคนสำคัญมาเยือนนครเชียงใหม่แลหัวเมืองประเทศราชล้านนาอีกคนหนึ่ง นั่นคือ ร้อยเอกแม็กคลาวด์ (Captain W.C. McLeod) ซึ่งเขาอาศัยข้อมูลจากการเดินทางเข้ามายังล้านนาของนายแพทย์ริชาร์ดสัน ทำให้สามารถเดินทางต่อไปยังสิบสองพันนาได้สำเร็จและเป็นชาวตะวันตกและชาวอังกฤษคนแรกที่สามารถไปยังดินแดนนั้นได้ก่อนชาวตะวันตกคนอื่นๆ โดยเฉพาะนักเดินทางฝรั่งเศสในอินโดจีน

5. ร้อยเอกแม็กคลาวด์ : ภารกิจเดินทางสู่นครเชียงใหม่-สิบสองพันนา พ.ศ. 2379 - 2380

ร้อยเอกวิลเลียม ซี. แม็กคลาวด์ เดินทางจากมัทราสเข้าไปยังแคว้นตะนาวศรีปฏิบัติหน้าที่ผู้ช่วยผู้ว่าราชการเมืองมะริดใน พ.ศ. 2377 (Volker Grabowsky and Andrew Turton, 2003) (ตรงกับปีที่นายแพทย์ริชาร์ดสันเดินทางมายังล้านนาครั้งที่ 2) จากนั้นอีก 2 ปีถัดมาเขาก็ได้รับมอบหมายภารกิจจากเอ็ดเวิร์ด บลันเดลล์ (Edward Blundell) ข้าหลวงอังกฤษประจำตะนาวศรีให้เดินทางไปยังเชียงตุง ในปลายปี 2379 เขาหวังจะได้รับประโยชน์จากกองคาราวานของพ่อค้าจีนฮ่อที่เดินทางค้าขายอยู่ในเมืองยองรัฐฉานฝั่งตะวันออก ซึ่งพ่อค้าจีนฮ่อเหล่านี้ใช้เส้นทางเดินทางผ่านเมืองยองแล้วจึงไปถึงตองอูในเขตพม่าแท้ จากนั้นจึงเดินทางลงไปยังย่างกุ้ง ซึ่งจะเสียเวลาในการเดินทางมากกว่าการเดินทางผ่านเข้ามายังล้านนา

ร้อยเอกแม็กคลาวด์เริ่มภารกิจดังกล่าวพร้อมกับนายแพทย์ริชาร์ดสัน ออกเดินทางจากมะละแหม่งในวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2379 จากนั้นเมื่อคณะสำรวจข้ามน้ำคงหรือ แม่น้ำสาละวินแล้วจึงได้แบ่งออกเป็นสองกลุ่ม กลุ่มของนายแพทย์ริชาร์ดสันแยกออกไปคนละเส้นทางโดยมุ่งหน้าไปยังทิศเหนือผ่านรัฐยางแดง (Kya State) ของกะเหรี่ยงและอีกหลายเมืองในรัฐฉาน ปลายทางของคณะเดินทางนายแพทย์ริชาร์ดสันอยู่ที่กรุงอังวะ(โพลเกอร์ กราบาวสกี, 2542) ส่วนร้อยเอกแม็กคลาวด์แยกตามเส้นทางที่มุ่งหน้าทิศตะวันออกเฉียงเหนือเพื่อสำรวจเส้นทางไปยูนนานในจีนตอนใต้โดยใช้เส้นทางสะดวกที่สุดคือจะต้องผ่านไปยังลำพูน เชียงใหม่ เชียงรุ้งและเชียงตุง

หน้าที่ในครั้งนี้เขาได้รับมอบหมายให้เจรจาความเมืองกับผู้ปกครองเชียงใหม่ให้บังคับใช้กฎหมายที่อนุญาตให้ทำการค้าโคกระบือได้เช่นเดียวกับเมืองลำพูน ร้อยเอกแม็กคลาวด์เดินทางถึง

เมืองลำพูนได้เข้าเฝ้าเจ้าราชวงศ์ของลำพูนและจากนั้นก็เข้าเฝ้าเจ้าหลวงพุกทวงส์ ในช่วงเวลาดังกล่าวเจ้าอุปราชและเจ้าราชบุตรลำพูน ตลอดจนเจ้าอุปราชมหาวงส์แห่งเชียงใหม่เดินทางไปเข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่กรุงเทพฯ โอกาสนี้จึงน่าจะเป็นการดีสำหรับการเจรจา เขาได้เจรจากับเจ้าราชวงศ์เมืองลำพูนแต่ก็ไม่ได้เกิดประโยชน์แต่อย่างใด เนื่องด้วยเจ้าราชวงศ์องค์นั้นตอบสนองว่าไม่มีอำนาจอนุญาตให้เขาเดินทางผ่านไปยังยูนนานได้ อย่างไรก็ตามท่าทีที่แสดงออกมาว่าทางเมืองลำพูนสนใจการค้าขายกับอังกฤษ และทรงเตือนว่าการเจรจากับฝ่ายเชียงใหม่อาจจะไม่ราบรื่นนักจึงทำให้ร้อยเอกแม็กคลาวด์ชื่นชมอย่างยิ่ง

คำเตือนของเจ้าราชวงศ์เมืองลำพูนเป็นดังที่กล่าวไว้ ร้อยเอกแม็กคลาวด์พบว่าแม้เจ้าอุปราชมหาวงส์แห่งนครเชียงใหม่ไม่อยู่ในเมือง แต่องค์เจ้าหลวงก็มีได้ตัดสินใจประการใด ในการเข้าเฝ้าเจ้าหลวงพุกทวงส์ ในวันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2380 ทรงต้อนรับอย่างดีในคัมภีร์ของเจ้าหลวง ทว่าสิ่งสำคัญคือฝ่ายเชียงใหม่เกรงว่าหากปล่อยให้ร้อยเอกแม็กคลาวด์เดินทางผ่านเชียงใหม่ไปยังตอนเหนือได้ราชสำนักสยามอาจจะไม่พอใจ เพราะท่าทีที่สยามแสดงออกตลอดมาคือต้องการจำกัดบทบาทของอังกฤษในดินแดนของสยาม เครื่องครัดการติดต่อระหว่างเชียงใหม่และประเทศราชอื่น ๆ ในการติดต่อกับอังกฤษอย่างมาก นอกจากนี้ราชสำนักเชียงใหม่ก็เกรงว่าร้อยเอกแม็กคลาวด์จะแสดงบทบาทนอกเหนือจากแค่การเดินทางไปแทรกแซงความสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่กับบ้านเมืองต่าง ๆ ในอำนาจของเชียงใหม่ ครั้นจะปฏิเสธจนนักเดินทางผู้ที่ไม่พอใจก็จะเป็นปัญหาต่อความสัมพันธ์ได้ ดังนั้นองค์เจ้าหลวงจึงแสดงพระประสงค์ว่าทรงห้ามปรามโดยยกข้ออ้างว่าการเดินทางไม่สะดวก มีโจรผู้ร้ายมาก

เจ้าหลวงพุกทวงส์เสนอให้ร้อยเอกแม็กคลาวด์เปลี่ยนไปใช้เส้นทางเมืองน่านแทนเป็นการ ผลักภาระให้ราชสำนักน่านรับผิดชอบแทน ผู้ศึกษาวิเคราะห์ว่าจะเป็นการช่วยถ่วงเวลาได้อีกกระยะหนึ่งเนื่องจากนครน่านต้องแจ้งให้กรุงเทพฯ ทราบเสียก่อน เมื่อถึงเวลานั้นก็จะประจวบกับฤดูฝน กระทั่งยกเลิกภารกิจโดยปริยาย แต่เขาก็มียอมตอบรับ ดังนั้นเจ้าหลวงจึงรับสั่งให้เขารอไปก่อน พระองค์จะปรึกษากับเจ้านายของลำพูนและลำปางเสียก่อน

อีก 3 วันต่อมา ร้อยเอกแม็กคลาวด์ได้เข้าเฝ้าเจ้าหลวงพุกทวงส์โดยย้ำเตือนว่าตนเองต้องการเดินทางไปยังยูนนาน และโอกาสนั้นเขาได้เจรจาความเมืองเรื่องการค้าโคกระบือ ซึ่งอังกฤษให้ความสำคัญมาโดยตลอด แต่เนื่องจากมีข้อขัดขวางการค้าจันอังกฤษต้องเจรจากับสยามเสียเอง ร้อยเอกแม็กคลาวด์ขอเพียงให้เชียงใหม่บังคับใช้คำสั่งดังที่เจ้าอุปราชมหาวงส์ทรงตอบรับกับนายแพทย์ริชาร์ดสันเมื่อ 21 เมษายน พ.ศ. 2377ว่าจะให้มีการค้าโคกระบือในเชียงใหม่ได้และเก็บภาษีเท่ากับเมืองลำพูน ยกเลิกระบบขึ้นทะเบียนพ่อค้าโคกระบือของเมืองเชียงใหม่ คำตอบที่เขาได้รับคือการขึ้นทะเบียนพ่อค้าก็เพื่อป้องกันการขโมยเขาถามกลับไปว่าที่เมืองเชียงใหม่มีแต่การขโมยโคกระบือเท่านั้นหรือพวกขุนนางจึงตอบว่าพวกเขาจะขอปรึกษาหารือกันก่อน (ศิษณา วีรเกียรติสุนทร, 2553) เพื่อเป็นการประวิงเวลารอให้เจ้าอุปราชมหาวงส์เดินทางกลับถึงนครเชียงใหม่

อย่างไรก็ดีการรอคอยของร้อยเอกแม็กคลาวด์ก็ประสบผลสำเร็จ เพราะในที่สุดเจ้าหลวงพุกทวงส์ก็ทรงอนุญาตให้เขาเดินทางต่อไปยังตอนเหนือได้ โดยให้ชาวฉานเป็นผู้นำทางและใช้

เส้นทางที่กองคาราวานพ่อค้าจีนฮ่อใช้ ระหว่างนั้นเขาถูกถ่วงเวลาและไม่อำนวยความสะดวกตลอด จนกระทั่งออกเดินทางในวันที่ 29 มกราคม พ.ศ. 2380 เขาผ่านชุมชนเหนือสุดของเชียงใหม่คือปากบงที่เป็นตำบลเล็กๆ ที่มีบ้านเรือนเพียง 25 หลังคาเรือน เข้าสู่เชียงรายผ่านบริเวณที่เป็นอำเภอแม่สายในปัจจุบันจนถึงเมืองพยากเป็นระยะทางราวๆ 150 กิโลเมตร (โพลเกอร์ กราบาวสกี, 2542) ไปสู่เชียงตุง จากนั้นคณะของเขาเดินทางไปถึงเชียงรุ่งในสิบสองพันนา และกลับมาทางเชียงตุง กระทั่งถึงนครเชียงใหม่ในวันที่ 18 เมษายน ปีเดียวกันสร้างความประหลาดใจต่อขุนนางเชียงใหม่ที่นักเดินทาง ผู้นี้กลับมาก่อนเวลา (Volker Grabowsky and Andrew Turton, 2003) เมื่อร้อยเอกแม็กคลาวด์กลับถึงเชียงใหม่ เจ้าอุปราชมหาวงส์ก็ยังไม่กลับจากกรุงเทพฯ เขาจึงเข้าเฝ้าขอเจรจากับเจ้าหลวงอีกครั้งเพื่อขออนุญาตให้พ่อค้าจากมะละแหม่งเดินทางไปยังท่าโขง เจ้าหลวงมิได้ทรงให้คำสัญญาประการใด เช่นเดียวกับบรรดาขุนนางที่พยายามถ่วงเวลาต่อไป ในที่สุดเขาได้เข้าเฝ้าเจ้าอุปราชมหาวงส์ในวันที่ 4 พฤษภาคม เจ้าอุปราชทรงถามเขาถึงสุขภาพและสายตาของเจ้าฟ้าเชียงตุง (เจ้ามหาชนาน) ตลอดจนบ้านเมืองทางตอนเหนือ ทรงแสดงท่าทีที่ดีต่อสัมพันธไมตรีกับอังกฤษ เนื่องจากทรงเห็นว่าการค้าที่กรุงเทพฯ เพื่อองฟูมากกว่าการค้า ทรงยินดีที่จะสานสัมพันธ์อันดีกับอังกฤษ

เมื่อท่าทีของเจ้าอุปราชมหาวงส์แห่งนครเชียงใหม่แสดงออกดังนั้น ในการเข้าเฝ้าของร้อยเอกแม็กคลาวด์อีกครั้งในวันที่ 7 พฤษภาคม เขาจึงทูลว่าหากทรงต้องการให้การค้าในเชียงใหม่เฟื่องฟูเช่นเดียวกับที่กรุงเทพฯ ก็ควรจะเปิดโอกาสให้มีการติดต่อกับบ้านเมืองตอนเหนืออย่างเสรี (Volker Grabowsky and Andrew Turton, 2003) เจ้าอุปราชจึงทรงตอบว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต เนื่องจากทรงไม่ไว้ใจพม่า ดังนั้นหากต้องการเดินทางไปยังยูนนานจึงต้องใช้เส้นทางที่ทำโขงแทน ก่อให้เกิดความกังวลใจว่าจะต้องมีการกีดกันคือต้องเดินทางไปเจรจากับเจ้าหลวงนครน่านอีก เจ้าอุปราชเชียงใหม่จึงเร่งให้คำตอบว่าจะทรงออกใบอนุญาตผ่านทางให้ (Volker Grabowsky and Andrew Turton, 2003) กระนั้นเขาก็ไม่ลืมที่จะเจรจาขอลดภาษีขาออกในการซื้อโคกระบือ แม้จะทรงรับปากว่าจะหารือกับขุนนางก่อนแต่ในที่สุดก็ไม่ทรงยินยอมลดภาษีให้ ร้อยเอกวิลเลียม ซี. แม็กคลาวด์ และคณะออกเดินทางจากนครเชียงใหม่วันที่ 11 พฤษภาคม พ.ศ. 2377 กลับถึงมะละแหม่งวันที่ 26 เดือนเดียวกัน

จะเห็นได้ว่าการเจรจาความเมืองเพื่อเปิดการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างนครเชียงใหม่ นครลำปาง และนครลำพูน กับอังกฤษดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง การค้าขายเริ่มเพิ่มมากขึ้นหลังจากการเดินทางของนักบุกเบิกชาวอังกฤษทั้งนายแพทย์เดวิด ริชาร์ดสัน และร้อยเอกวิลเลียม ซี.แม็กคลาวด์ การค้าในระยะแรกคือการค้าโคกระบือ เนื่องจากเพื่อใช้โคกระบือเป็นสัตว์พาหนะลำเลียงยุทธปัจจัย เพราะในช่วงเวลาภายหลังจากอังกฤษได้ยึดยะไข่ อัสสัม และตะนาวศรี มีความเคลื่อนไหวจากราชสำนักพม่าว่าจะทำสงครามเพื่อขับไล่อังกฤษ อีกทั้งตะนาวศรีนั้นเป็นดินแดนที่แยกออกมาจากดินแดนอื่นๆ ที่อังกฤษครอบครอง (ยะไข่และอัสสัมนั้นมีพรมแดนติดกับอินเดียที่อังกฤษได้ครอบครอง) ฉะนั้นการเตรียมพร้อมรับการโจมตีของพม่าจึงเป็นหนทางที่อังกฤษเลือกดำเนินการ และโคกระบือยังเป็นอาหารของข้าราชการอังกฤษตลอดจนประชากรซึ่งเป็นคนในบังคับของอังกฤษ

สำหรับประเด็นที่มองว่าความต้องการโคกระบือเพื่อการเพาะปลูกก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่อังกฤษพยายามจะนำมาใช้ในตะวันออกแต่เพราะตะวันออกเป็นพื้นที่ที่ขาดศักยภาพในการเกษตรกรรม ความสำคัญของโคกระบือที่อังกฤษต้องการในช่วงเวลาดังกล่าวจึงใช้เพื่อเป็นพาหนะลำเลียงเสบียงอาหารและอาวุธยุทธภัณฑ์เป็นสำคัญ กระทั่งเมื่ออังกฤษได้ครอบครองพม่าตอนล่าง ภายหลังจากสงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งที่สอง (พ.ศ. 2395) พื้นที่เพาะปลูกข้าวตั้งเดิมบนดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำอิรวดีจึงกลายเป็นแหล่งที่อังกฤษแสวงหารายได้จากอาณานิคมของตน จนเกิดการหักล้างทางพงเพื่อเปิดพื้นที่นาและนำเข้าปัจจัยการเพาะปลูกทั้งหลายเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวเพื่อการค้าและการส่งออก

หลังจากการเจรจาความเมืองระหว่างอังกฤษกับนครเชียงใหม่และหัวเมืองประเทศราชล้านนา ครั้งแรกในต้นรัชกาลเจ้าหลวงพุทธวงศ์ ทำให้เกิดการค้าโคกระบือระหว่างกัน จากนั้นในเวลาต่อมาพ่อค้าซึ่งเป็นคนในบังคับของอังกฤษและพ่อค้าจีนฮ้อก็ได้นำสินค้าของตนเดินทางผ่านล้านนาค้าขายระหว่างกัน ซึ่งก็เป็นไปตามความต้องการของรัฐบาลอังกฤษที่มีเป้าหมายอยู่ที่ “ประตูหลังบ้าน” ของจีน ผลประโยชน์ที่ตกอยู่กับราชสำนักเชียงใหม่คือ นครเชียงใหม่ยิ่งโดดเด่นในฐานะศูนย์กลางของเส้นทางการค้าอุปมาดังเส้นทางความมั่งคั่งสายเงินสายทองและมิตรภาพ (The Gold and Silver Road of Trade and Friendship) กระนั้นการแทรกแซงของสยามต่อนครเชียงใหม่ก็ไม่ได้เข้มงวดอย่างที่คิด เพราะการกระทำและความเคลื่อนไหวใดๆ ของราชสำนักเชียงใหม่ก็ถูกรายงานให้กรุงเทพฯ ทราบอยู่เสมอ อย่างไรก็ตามสิ่งหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปริวิตกนั้นก็คือการพิพาทเรื่องอาณาเขตดินแดน

บทสรุป

จากการเปิดสัมพันธไมตรีระหว่างสยามกับอังกฤษ และการติดต่อการค้าระหว่างนครเชียงใหม่ (ของสยาม) กับอังกฤษ นำมาซึ่งความหวังใที่อาจเกิดขึ้นในอนาคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงแนวคิดเรื่องการเป็นเจ้าของแผ่นดิน-ดินแดน เพราะจากพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงภัยคุกคามทั้งจากพม่าที่แม้จะพ่ายแพ้สงครามอังกฤษแต่ก็ยังมิได้สูญเสียอำนาจไปทั้งหมด อังกฤษที่เข้าครอบครองตะวันออกก็มิทำที่ที่ต้องการผลประโยชน์ในล้านนาเพิ่มมากขึ้นจากโค-กระบือ จากนั้นก็เริ่มมีความต้องการไม้สักจากป่าไม้ของนครเชียงใหม่ มีการขอสัมปทานตัดไม้แล้วส่งขอนไม้เหล่านั้นไปตามลำน้ำสาละวินที่มะละแหม่ง ปากแม่น้ำสาละวินมีโรงเลื่อยแปรรูปไม้ส่งออกไปยังอังกฤษ การติดต่อขอสัมปทานได้ดำเนินการไปยังเจ้าหลวงโดยตรง มิได้ผ่านราชสำนักสยามแต่อย่างใด เพราะสยามก็ถือว่าเป็นสิทธิ์ของเจ้าเมืองที่จะอนุญาตให้ทำประโยชน์ในแผ่นดินของตน ตราบใดที่ไม่กระทบกระเทือนต่อความมั่นคงของพระราชอาณาจักร

ในช่วงเวลานั้นความรู้ในข้อมูลด้านแผนที่ยังไม่แพร่หลายและถูกจำกัดอยู่ในแต่ชนชั้นปกครองซึ่งในจำนวนนี้ก็มีผู้อยู่เพียงไม่กี่คน ความเป็นห่วงในเรื่องเขตแดนเริ่มได้รับความสำคัญมากขึ้น แต่นั่นก็มีใช้ประเด็นสำคัญในขณะนั้น กระทั่งปลายรัชกาลเจ้าหลวงพุทธวงศ์ พ.ศ. 2388 จึงมีการกล่าวถึงเรื่องเขตแดน ปรากฏใน สารตรา เรื่องให้ไปพูดจากันเรื่องเขตแดนที่ติดต่อแดนกับอังกฤษ จ.ศ. 1207 ว่าร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ ซึ่งได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองมะละแหม่ง แฉงไปยังกรุงเทพฯ ว่าราช

สำนักอรรถาจารย์ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ ว่าเมืองเชียงใหม่ไปรุกเขตแดนของพม่า อย่างไรก็ตามพม่ามิได้ทำสิ่งใดกับผู้ที่ไปรุกเขตแดนพม่าเพราะอังกฤษทำหนังสือสัญญาไว้แต่ก่อนว่าพม่าเป็นไมตรีกับอังกฤษ อังกฤษเป็นมหามิตรกับกรุงเทพฯ ดังนั้นพม่าก็ต้องเป็นไมตรีด้วย (สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2542) และในเอกสารของร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ แจ้งว่าขุนนางอังกฤษจะเดินทางขึ้นไปดูเขตแดนฝ่ายเหนือ และพูดคุยถึงเรื่องเขตแดนพร้อมกันในเดือนมกราคม พ.ศ. 2389 ในกรณีเขตแดนเมืองตากและเขตแดนเชียงใหม่ที่โปรดเกล้าฯ ให้เมืองเชียงใหม่พูดจากับอังกฤษ ตามแต่เมืองเชียงใหม่กับอังกฤษจะพูดจากันคำสั่งนั้นระบุว่า ได้โปรดเกล้าฯ ให้ฝ่ายเมืองเชียงใหม่ คอยรับรองพูดจากับอังกฤษ ถ้าอังกฤษจะมาเจรจาเรื่องเขตแดนต่อแดนกับเมืองเชียงใหม่ก็ให้เจ้าหลวงเชียงใหม่ เจ้าอุปราช นายภิมสาร เจ้าราชวงศ์ เจ้าบุรีรัตน์เจ้าราชบุตร และเสนาบดีปรึกษาหารือกัน หากพิจารณาว่ามีผู้ใดรู้ที่เขตแดนสามารถจะพูดจากับอังกฤษได้โดยไม่เอาไรต์เอาเปรียบก็ให้ไปทำหน้าที่เจรจาดกลงกับอังกฤษ ให้ยึดถือว่าแต่ก่อนเขตแดนของเรามาถึงแค่นั้นก็ให้ว่าแค่นั้น อย่าให้ล้ำเกินเข้าไป ถ้าฝ่ายอังกฤษจะเอาเขตแดนให้ล้ำเกินเข้ามา ก็อย่ายอม (สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2542)

อนึ่งระยะเวลาดังกล่าวอำนาจหน้าที่ในการปกครองนครเชียงใหม่ตกอยู่กับเจ้าอุปราชมหาวงส์ เนื่องจากเจ้าหลวงพุทธวงศ์มีพระชนม์มากแล้ว อย่างไรก็ตามจะเห็นได้ว่าในช่วงที่หนักเดินทางอังกฤษเข้ามายังนครเชียงใหม่อำนาจการตัดสินใจก็ตกอยู่กับเจ้าอุปราชของนครนี้เกือบทั้งสิ้น แต่ก็มีได้มีการแย่งชิงอำนาจแต่อย่างใด เมื่อราชสำนักเชียงใหม่นำโดยเจ้าอุปราช มหาวงส์ทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งเมืองเชียงราย พะเยา และงาว ขึ้นใน พ.ศ. 2387 (สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2542) เพื่อให้เป็นเมืองหน้าด่านก็โปรดเกล้าฯ ตามที่ขอมา เนื่องจากสยามไว้ใจในผลงานและตระหนักดีว่าจะช่วยเพิ่มความมั่นคงของพระราชอาณาเขตตั้งที่ราชสำนักเชียงใหม่เสนอมา การขอพระราชทานแต่งตั้งผู้ครองเมืองใหม่นั้นก็เป็นที่ตกลงยอมรับกันจากเจ้านายทั้งเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน โดยมีกำลังสำคัญในการขับเคลื่อนคือเจ้าอุปราช มหาวงส์ ฉะนั้นเมื่อเจ้าหลวงพุทธวงศ์ถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. 2389 หลังจากครองนครเชียงใหม่ยาวนานถึง 21 ปี เมื่อนครเชียงใหม่มีใบบอกแจ้งลงมายังกรุงเทพฯ นั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยารักษ์มณฑลพายัพซึ่งเป็นพระยาอิศรานุภาพ กับหลวงพิทักษ์สุเทพเป็นข้าหลวงขึ้นไปช่วยจัดการงานพระศพของเจ้าหลวงพุทธวงศ์ (พระยาประชาธิปไตยจักรจักร, 2515) เจ้าอุปราชมหาวงส์ โอรสเจ้าหลวงธรรมลังกา (เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 2) ซึ่งได้รับคัดเลือกจากเจ้านายของทั้งเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน ให้ครองเมืองเป็นเจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 5 และต่อมาได้รับการรับรองแต่งตั้งจากกรุงเทพฯ อย่างเป็นทางการใน พ.ศ. 2390

บรรณานุกรม

หนังสือและเอกสาร

เอกสารชั้นต้น

“คำให้การนายน้อยปิ่นตา เรื่องวงศ์สกุลพระยาเชียงใหม่ จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384) และ “สารตราถึง เจ้าเมืองเชียงใหม่ เรื่องตอบรับเครื่องยศของนายหนานมหาเทพ ผู้ถึงแก่กรรม จ.ศ. 1204 (พ.ศ. 2385)” ใน *จดหมายเหตุนครเชียงใหม่*, (กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการ นายกรัฐมนตรี, 2542)

ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา, (2538). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3*. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

“ใบบอกพระยาเชียงใหม่ เรื่องตั้งเมืองเชียงราย เมืองพะเยา เมืองงาว จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387)” (2542). ใน *จดหมายเหตุนครเชียงใหม่*, (กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2542), “สารตรา เรื่องให้ไปพูดจากันเรื่องเขตแดนที่ติดต่อกับอังกฤษ จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388)” (2542). ใน *จดหมายเหตุนครเชียงใหม่*, (กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี).

“สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองเชียงใหม่ เรื่องห้ามขายช้าง โค กระบือให้พ่อค้าอังกฤษ จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2381),” ใน *จดหมายเหตุนครเชียงใหม่* (กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2542).

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และ เดวิด เค. วยอาจ, (2543). *ผู้ปริวรรต. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่*. พิมพ์ครั้งที่ 2 (เชียงใหม่ : ซิลค์เวอร์มบุ๊กส์).

หนังสือ

ดี.จี.อี. ฮอลล์, *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิสดาร เล่ม 2*. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, พิมพ์ครั้งที่ 3. (2549). (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์).

ธิษณา วีระเกียรติสุนทร, “เอกสารลำดับที่ 25 จดหมายของหมอเดวิด ริชาร์ดสัน : ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างล้านนา อังกฤษ สยามและพม่า” ใน *100 เอกสารสำคัญสรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 3 (วรรณคดีและเอกสารตะวันตก)* (กรุงเทพฯ : โครงการวิจัย 100 เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2553),

ประชากรจักรจักร์, พระยา. (2515). *พงศาวดารโยนก*. พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา).

โพลเกอร์ กราบาวสกี, “ล้านนา สิบสองปันนา และรัฐฉานในสายตาของชาวตะวันตก : จดหมายเหตุของ W.C. McLeod และ Dr. Richardson เกี่ยวกับการเดินทางเมื่อปี ค.ศ. 1836/37” ใน *ประวัติศาสตร์ปริทรรศน์*. พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ พลโท ดำเนียร เลขะกุล เนื่องในโอกาสมีอายุครบ 7 รอบ พ.ศ. 2542,

วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ : กองทุนดำเนียร เลขะกุล เพื่อประวัติศาสตร์, 2542)
วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่, บรรณาธิการ, (2539). *เจ้าหลวงเชียงใหม่* (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง).
วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, *แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ*. พันเอกนิจ ทองโสภิต, ผู้แปล, (2530). กรุงเทพฯ :

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

สรสวดี อ่องสกุล. (2553). *ประวัติศาสตร์ล้านนา*. พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : อมรินทร์).

สารานุกรมประวัติศาสตร์สากลสมัยใหม่ : เอเชีย เล่ม 1 อักษร A-B ฉบับราชบัณฑิตยสถาน,
(2539). (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน).

หม่อมทินอ่อง (2551). *ประวัติศาสตร์พม่า*, แปลโดย เพ็ชรี สุมิตร, พิมพ์ครั้งที่ 3. (กรุงเทพฯ :
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์).

ภาษาต่างประเทศ

เอกสารชั้นต้น

David Richardson, (2004). *Dr. David Richardson's Mission to Siam 1829 – 1839*, ed. By
Anthony Farrington (Bangkok : White Lotus).

Volker Grabowsky and Andrew Turton. (2003). *The Gold and Silver Road of Trade and
Friendship The McLeod and Richardson Diplomatic Mission to Tai States in
1837* (Chiang Mai : Silkworm Books).

ผู้หญิงในบริบทสนามวัวชน

Women in the Context of the Bullfighting Field

สิริลักษณ์ หมื่นห่อ

นักศึกษาระดับปริญญาโท

มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการสร้างพื้นที่และอัตลักษณ์ รวมทั้งพิธีกรรมความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงในบริบทสนามวัวชน ผู้ศึกษาเก็บข้อมูลภาคสนามร่วมกับการทบทวนงานวรรณกรรมจากหนังสือ งานวิจัย บทความ หรือเอกสารต่างๆ โดยศึกษาจากผู้ให้ข้อมูลหลัก 4 กลุ่ม คือ ผู้หญิงที่เลี้ยงวัวชนและเล่นเดิมพัน ผู้หญิงที่เล่นเดิมพัน ผู้หญิงที่เข้าไปดูและชม ผู้หญิงที่เป็นผู้ประกอบการ และกลุ่มผู้ให้ข้อมูลรอง คือ กลุ่มคนอื่นๆ ที่มีความสัมพันธ์กับกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก เช่น ผู้ชายและเด็กที่เกี่ยวข้องกับวัวชนหรืออยู่ในบริบทสนามวัวชน เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือ การสัมภาษณ์อย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ การสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม การบันทึกเทป วิธีการวิเคราะห์ข้อมูล คือ นำข้อมูลที่ได้จากการทบทวนวรรณกรรมและการลงภาคสนามมาจัดเป็นหมวดหมู่ ซึ่งจัดแบ่งตามลักษณะเนื้อหาที่มีความคล้ายคลึงกัน แล้วนำมาวิเคราะห์ ตีความ ตามลำดับ ผลการวิจัยพบว่า 1) ผู้หญิงในบริบทสนามวัวชนมีการสร้างพื้นที่ในรูปแบบต่างๆ ทั้งพื้นที่ทางสังคม พื้นที่ทางวัฒนธรรม พื้นที่ทางเศรษฐกิจ และพื้นที่ทางการเมือง 2) การสร้างอัตลักษณ์ของผู้หญิงในบริบทสนามวัวชนสามารถปรับเปลี่ยนได้ตามบริบททางสังคมและวัฒนธรรม 3) แม้ว่าผู้หญิงเข้าไปมีส่วนร่วมในบริบทสนามวัวชนมากขึ้น แต่พื้นที่ทางวัฒนธรรมด้านพิธีกรรมความเชื่อยังคงปิดกั้นผู้หญิงด้วยความรู้ที่สร้างขึ้นจากระบบชายเป็นใหญ่

คำสำคัญ: ผู้หญิง, วัวชน, พื้นที่, อัตลักษณ์, พิธีกรรม

Abstract

This research aimed to study 1) creation of space identity and ritual of the women in the context of the Bullfighting Field. Researcher collected information and reviewed previous studies relevant to current study. The subjects studied were four groups key informants: female cattle and gamblers, only gamblers, go and witch and businessmen. The instruments used were formal and informal interview, participatory and non participatory observation and cassette recorder. The data analysis was done by categorizing, analysis and interpreting. The results showed that 1) women in the context of the Bullfighting Field created of Space in many patterns, social space, cultural space, economic space and political space 2) creation of identities of women in the context of the Bullfighting Field can be adapted to context of

social and cultural. 3) although women participate in the context of the Bullfighting Field but in the ritual space that a block with power of knowledge “patriarchy”

Keywords: Women, The Bullfighting, Space, Identities, Ritual

บทนำ

“สตรีมีสองมือ	มันยึดถือในแก่นสาร	
เกลียวเอ็นจักเป็นงาน	มิใช่ร่านหลงแพพรพรรณ	
สตรีมีสองตีน	ไว้ป้ายปันความไฝฝั้น	
ยืนหยัดอยู่ร่วมกัน	มิหมายมั่นกินแรงใคร	
สตรีมีดวงตา	เพื่อเสาะหาชีวิตใหม่	
มองโลกอย่างกว้างไกล	มิใช่คอยขม้อยชวน	
สตรีมีดวงใจ	เป็นดวงไฟไม่ผันผวน	
สร้างสมพลังมวล	ด้วยเธอล้วนก็คือคน...”	(จิระนันท์ พิตรปรีชา, 2516)

วรรณกรรมข้างต้นเป็นผลงานซึ่งเกิดจากการกลั่นกรองความคิดและร้อยเรียงของกวีที่สะท้อนให้เห็นถึง สภาพสังคมไทยในช่วงทศวรรษ 2530 เมื่อผู้หญิงมีบทบาทมากขึ้นในพื้นที่สาธารณะ ด้วยอิทธิพลของระบบทุนนิยมที่ดึงผู้หญิงให้เข้าสู่กระบวนการผลิตในรูปแบบหลากหลาย การออกสู่พื้นที่สาธารณะของผู้หญิง จึงเป็นการท้าทายกับระบบชายเป็นใหญ่ที่เชื่อว่า ผู้หญิงควรทำหน้าที่ “แม่ศรีเรือน” ปฏิบัติดูแลสามี ลูก และบ้านเรือน และเนื่องจากผู้หญิงเป็นเพศที่อ่อนแอ จึงควรได้รับการคุ้มครองและต้องพึ่งพาจากผู้ชาย แต่ในระยะหลังความพยายามของผู้หญิง ไม่ว่าจะในพื้นที่ใดในสังคม พวกเธอตระหนักให้สังคมได้เห็นว่า สิ่งที่พวกเธอแสดงออกบนพื้นที่สาธารณะนั้น เธอมีความสามารถทั้งทางด้านกายภาพและสติปัญญาบนพื้นที่ดังกล่าว จนสามารถยืนหยัดด้วยตัวของเธอเอง

สำหรับพื้นที่สาธารณะที่เรียกว่า “สนามว้าวชน” เป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่คุณผู้หญิงสามารถใช้เป็นพื้นที่ของการทำมาหากินเลี้ยงครอบครัว ทำให้พึ่งพาตนเองได้ และรู้จักพัฒนาศักยภาพของตนเองในการกล้าตัดสินใจทำอะไรเพื่อตนเอง การมีปฏิสัมพันธ์กับคนในสังคม ทำให้เธอได้รับบทบาทหน้าที่ที่มีความหลากหลายมากขึ้นตามไปด้วย ปฏิบัติการบนพื้นที่ทางสังคมของผู้หญิงในบริบทสนามว้าวชนที่มีการสร้างพื้นที่และอัตลักษณ์ในรูปแบบใหม่ ซึ่งได้มีส่วนสร้างสรรค์ความเป็นไปทางสังคม ทำให้สังคมดำรงอยู่ เนื่องจากมีความลื่นไหล พลวัต ปรับตัว เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา อาจกล่าวได้ว่า การสร้างพื้นที่ของผู้หญิงให้ความหมายใหม่ นอกจากเป็นพื้นที่ของการพนัน ยังได้มีส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ โดยผู้หญิงต่อสู้ต่อรองกับความรู้ที่ถูกผลิตขึ้นภายใต้ระบบชายเป็นใหญ่ เพื่อให้ได้มาซึ่งการมีพื้นที่ยืนหรือได้รับการยอมรับบนพื้นที่สนามว้าวชน

การสร้างอัตลักษณ์ของผู้หญิงในบริบทสนามว้าวชนเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นการต่อสู้ต่อรอง เช่นเดียวกับการสร้างพื้นที่ เป็นที่สังเกตว่า ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับพื้นที่มักมาควบคู่กับการให้ความหมายอยู่เสมอ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2549) อัตลักษณ์ที่ขัดแย้งกับ 'ความเป็นหญิง' หรือ 'กุล

สตรี' จึงเป็นการต่อสู้ต่อรองของผู้หญิงกลุ่มนี้ ที่แสดงให้เห็นว่า พวกเธอไม่ได้มีอัตลักษณ์รูปแบบใดรูปแบบหนึ่งอย่างถาวร หากแต่ได้มีการปรับเปลี่ยนและเคลื่อนไหว ไปตามความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตามสถานการณ์ทางสังคม ผู้หญิงจะอยู่ในพื้นที่สนามวัวชนโดยการยอมรับจากสังคมได้ พวกเธอต้องมีการต่อสู้ดิ้นรน มีการปรับตัว เพื่อแสดงตัวตนของตัวเองออกมาในรูปแบบของการสร้างความหมายใหม่ในพื้นที่ใหม่ มีตนเองเป็นผู้สร้างความหมายนั้นขึ้นมา

การแสดงอัตลักษณ์ใหม่ในพื้นที่ใหม่ทางสังคมที่เชื่อว่า อัตลักษณ์นี้มีใช้ 'ความเป็นหญิง' และพื้นที่นั้นเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับผู้ชายมากกว่าผู้หญิง แต่สำหรับผู้หญิงกลุ่มนี้การเข้ามามีบทบาทในพื้นที่ทางสังคมดังกล่าว ทำให้เห็นว่า การแสดงออกของพวกเธอมีนัยยะของการต่อรองกับสังคมหรืออุดมการณ์ทางสังคม ทำให้ผู้ศึกษาเกิดคำถามว่า ผู้หญิงในบริบทสนามวัวชนมีการต่อรองกับระบบชายเป็นใหญ่ในการสร้างพื้นที่และอัตลักษณ์อย่างไร

นอกจากประเด็นพื้นที่และอัตลักษณ์ภายใต้ความสัมพันธ์รูปแบบใหม่ทางสังคมในพื้นที่สาธารณะ ด้านพิธีกรรมความเชื่อทางสังคมในบริบทสนามวัวชนยังเป็นประเด็นที่น่าสนใจในการศึกษา เนื่องจากสะท้อนให้เห็นระบบความเชื่อชายเป็นใหญ่ที่ยังคงมีอิทธิพลต่อความคิด ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างผู้หญิงและผู้ชาย (สังคม) พิธีกรรมความเชื่อดังกล่าว เป็นวาทกรรมที่ถูกสร้างขึ้น เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับระบบชายเป็นใหญ่ในบริบทสนามวัวชน เพราะมีผลให้ผู้หญิงปฏิบัติตามความเชื่อดังกล่าว ถึงแม้ว่าผู้หญิงจะสามารถมีส่วนร่วมหรือปรากฏตัวอยู่ทุกอาณาบริเวณพื้นที่สนามวัวชนมากขึ้นก็ตาม

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาการสร้างพื้นที่และอัตลักษณ์ รวมทั้งพิธีกรรมความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงในบริบทสนามวัวชน

วิธีดำเนินการวิจัย

1. วิธีการศึกษา

งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาด้วยวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้ศึกษาจึงให้ความสำคัญทั้งในส่วนของการศึกษาจากเอกสารและแหล่งข้อมูลต่าง ๆ รวมทั้งข้อมูลภาคสนาม ในส่วนแรกผู้ศึกษาได้แบ่งและจัดกลุ่มข้อมูลออกเป็น 3 ประเภท คือ ประเภทที่หนึ่งเป็นกลุ่มข้อมูลเกี่ยวกับผู้หญิงในบทบาทที่แตกต่างหลากหลาย ประเภทที่สอง คือ กลุ่มข้อมูลเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของผู้คนที่มาต่อพื้นที่ อัตลักษณ์ อำนาจ ความรู้ และประเภทสุดท้าย คือ กลุ่มข้อมูลเกี่ยวกับพิธีกรรมในบริบทสนามวัวชน เพื่อผู้ศึกษาสามารถนำข้อมูลดังกล่าวมาจัดเป็นประเด็นหัวข้อการวิจัย โดยมีระยะเวลาในการศึกษาเก็บข้อมูลภาคสนามในช่วงเดือนพฤศจิกายน 2554 – เดือนตุลาคม 2555

ในส่วนข้อมูลภาคสนาม ผู้ศึกษาได้ศึกษาถึงความซับซ้อนระหว่างการต่อรองของผู้หญิงกับอำนาจในบริบทสนามวัวชน ทั้งนี้ผู้ศึกษาเน้นศึกษาปรากฏการณ์ที่ผู้หญิงมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมบนพื้นที่สาธารณะ แต่ก็มิได้ละเลยในส่วนองวิถีปฏิบัติของผู้หญิงบนพื้นที่ส่วนตัว เนื่องจาก

ชีวิตประจำวันของผู้หญิงในปัจจุบัน พื้นที่ส่วนตัวกับพื้นที่สาธารณะเป็นส่วนสำคัญต่อวิถีคิด ความรู้สึก แนวทางปฏิบัติของผู้หญิง ซึ่งมีอิทธิพลต่อการรับ เลือก ปรับตัว หรือต่อต้าน ดังนั้น หากเลือกศึกษาพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง อาจทำให้ข้อมูลขาดความชัดเจนในด้านของการเคลื่อนไหวทางสังคมของผู้หญิง อันเกิดขึ้นจากปัจจัยที่อยู่แวดล้อม

นอกจากนี้ ผู้ศึกษาใช้วิธีการสัมภาษณ์อย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ โดยผู้ศึกษาเตรียมคำถามหลักที่นำไปสู่ประเด็นการศึกษาสำคัญของการวิจัยถามผู้ให้ข้อมูล เช่น รู้สึกอย่างไรเมื่อเห็นผู้หญิงเล่นเดมพ์หรือแสดงพฤติกรรมที่ขัดต่อลักษณะ 'ความเป็นหญิง' (โห่ร้อง ส่งเสียงเชียร์ ใจนักเลง พกพาอาวุธ) คุณ (ผู้ให้ข้อมูลหลัก) รู้สึกอย่างไรเมื่อเล่นเดมพ์แพะ-ชนะหรือคิดอย่างไรต่ออาชีพของตน (เลี้ยงวัวชน คำชาย) แต่ในขณะที่เดียวกันการสัมภาษณ์มีความยืดหยุ่น เปลี่ยนแปลงได้ตามเวลา เมื่อผู้ให้ข้อมูลได้ตอบในประเด็นหลักแล้วนั้น ผู้ศึกษาจะถามคำถามซึ่งเป็นประเด็นคำถามต่อยอดจากคำตอบที่ได้จากผู้ให้ข้อมูล ในกรณีดังกล่าว จึงเป็นลักษณะการสัมภาษณ์อย่างไม่เป็นทางการ แต่สิ่งที่ผู้ศึกษามีอาจจะเลยได้ คือ การสังเกตท่าทาง อารมณ์ พฤติกรรมการแสดงออกต่าง ๆ ของผู้ให้ข้อมูล หรือการที่ผู้ศึกษามีได้มีส่วนร่วมในสนาม เป็นเพียงผู้สังเกตการณ์เท่านั้น เรียกว่า “การสังเกตการณ์อย่างไม่มีส่วนร่วม” สำหรับ “การสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม” เป็นวิถีศึกษาที่ผู้ศึกษาให้ความสนใจ เพราะการได้เข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของผู้ให้ข้อมูลและสนามการวิจัย ทำให้ผู้ศึกษารู้สึกว่า ช่วยให้ผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจในวิถีชีวิต และความรู้สึกของคนที่มีความสัมพันธ์และผูกพันกับวัวชน

2. การเลือกพื้นที่ศึกษา

การเลือกพื้นที่ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้เลือกศึกษาพื้นที่ในบริบทสนามวัวชนเป็นสำคัญ รวมทั้งในบางพื้นที่ เช่น พื้นที่ส่วนตัว ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ผู้ให้ข้อมูลหลักใช้เป็นพื้นที่ของการทำงาน คือ งานบ้านและเลี้ยงวัวชน เหตุผลที่ผู้ศึกษาเลือกพื้นที่ดังกล่าว เนื่องจากพื้นที่บริบทสนามวัวชนเป็นพื้นที่ที่มีความซับซ้อนของการสร้างและให้ความหมายในความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่คาบเกี่ยว และเชื่อมโยงกันระหว่างผู้คน พื้นที่ อัตลักษณ์ โดยผู้หญิงเข้าไปมีความสัมพันธ์กับบริบทที่แวดล้อมรอบตัว

การลงภาคสนามเก็บข้อมูลการวิจัยของผู้ศึกษาครั้งนี้ ให้ความสำคัญต่อการลงพื้นที่ที่สนาม วัวชนในจังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งมีอยู่ด้วยกัน 7 แห่งนั้น แต่ละสนามมีปรากฏการณ์หลากหลาย ซึ่งสามารถจัดกลุ่มตามลักษณะหรือมิติซึ่งเป็นตัวแทนของแต่ละสนามได้ 3 รูปแบบ คือ สนามวัวชนซึ่งมีจำนวนผู้หญิงเข้าไปดูหรือเล่นเดมพ์มากกว่าสนามอื่นๆ เนื่องจากที่ตั้งของสนามวัวชนแห่งนั้นเป็นพื้นที่ที่มีเศรษฐกิจดี คือ ผู้หญิงประกอบอาชีพทำสวนยางพาราเป็นส่วนใหญ่ ได้แก่ สนามวัวชนบ้านยางค่อม อำเภอพิปูน และสนามวัวชนบ้าน จันดี อำเภอฉวาง โดยผู้ศึกษาเลือกสนามวัวชนบ้านยางค่อม เป็นสนามตัวแทนของรูปแบบดังกล่าว ผู้หญิงที่มีอาชีพเลี้ยงวัวชนและนำวัวชนของเก่าแก่ที่ตนเลี้ยงมาชนที่สนามวัวชน ซึ่งไม่อยู่ห่างไกลจากบ้าน เช่น สนามวัวชนบ้านจันดี อำเภอฉวาง และสนามวัวชนบ้านชะเมา อำเภอเฉลิมพระเกียรติ โดยผู้ศึกษาเลือกสนามวัวชนบ้าน

จันดีเป็นสนามตัวแทนที่มีผู้หญิงที่เลี้ยงวัวชนและเล่นเดิมพัน ซึ่งเป็นผู้ให้ข้อมูลหลักสำคัญ เนื่องจากชีวิตประจำวันของเธอทั้งในพื้นที่ส่วนตัวและพื้นที่สาธารณะเกี่ยวพันกับวัวชนและสนามวัวชนค่อนข้างชัดเจน และบริเวณรอบนอกสนามวัวชนบางแห่งมีผู้หญิงที่ เป็นผู้ประกอบการ เช่น ค้าขาย ผู้ให้เช่าที่พักรวชั่วคราว ซึ่งมีจำนวนมากกว่าสนามอื่น เช่น สนามวัวชนบ้านทุ่งโพธิ์ อำเภोजุฬาภรณ์ สนามวัวชนบ้านชะเมา อำเภอลำทะเมนชัย สนามวัวชนบึงโกโก้ อำเภอลำทะเมนชัย สนามวัวชนบ้านเขาปรีดี อำเภอร่องบัว และสนามวัวชนบ้านเสาชิง อำเภอร่อนพิบูลย์ โดยผู้ศึกษาเลือกสนามวัวชนบ้านทุ่งโพธิ์และสนามวัวชนบ้านชะเมา เป็นสนามตัวแทนของผู้หญิงที่ เป็นผู้ประกอบการ สำหรับสนามวัวชนซึ่งมีผู้หญิงที่เป็นภรรยาหรือญาติของนายสนามและมีบทบาทในการค้าขาย โดยเฉพาะบริเวณภายในสนามวัวชน เช่น สนามวัวชนบ้านจันดี อำเภอลำทะเมนชัย และสนามวัวชนบ้านชะเมา อำเภอลำทะเมนชัย โดยผู้ศึกษาเลือกสนามวัวชนบ้านชะเมา เป็นสนามตัวแทนของผู้หญิงที่มีอำนาจทางการเมืองในพื้นที่สนามวัวชน

3. การเลือกกลุ่มคนศึกษา

ผู้ศึกษากำหนดกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key informant) ในการวิจัยเชิงคุณภาพ คือ ผู้หญิงซึ่งหมายถึง ผู้หญิงที่เกี่ยวข้องกับบริบทสนามวัวชน โดยสามารถแบ่งกลุ่มผู้หญิงต่าง ๆ ตามบทบาทที่ปรากฏในบริบทสนามวัวชน จำนวน 20 คน ซึ่งมีความหลากหลาย ดังนี้

- ผู้หญิงที่เลี้ยงวัวชนและเล่นเดิมพัน
- ผู้หญิงที่เล่นเดิมพัน
- ผู้หญิงที่เข้าไปดูและชม
- ผู้หญิงที่ เป็นผู้ประกอบการ เช่น ค้าขาย ผู้ให้เช่าที่พักรวชั่วคราว

นอกจากประเด็นการสร้างพื้นที่ อัตลักษณ์ ข้อมูลในส่วนของพิธีกรรมในบริบทสนามวัวชน ผู้ศึกษายังคงเก็บข้อมูลจากทั้งผู้ให้ข้อมูลหลักซึ่งเป็นผู้หญิง และผู้ให้ข้อมูลรองซึ่งเป็นกลุ่มคนอื่น ๆ ที่มีความสัมพันธ์กับกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักจำนวน 15 คน เช่น ผู้ชายหรือเด็กที่เกี่ยวข้องกับวัวชนหรืออยู่ในบริบทสนามวัวชน ได้แก่ นายสนาม คนเลี้ยงวัวชน พ่อค้า ผู้ที่เล่นเดิมพัน

ผู้ศึกษากำหนดเลือกผู้หญิงในบริบทสนามวัวชน ซึ่งมีการต่อรองเชิงปฏิบัติการทางพื้นที่กับระบบชายเป็นใหญ่ โดยการสร้างพื้นที่และอัตลักษณ์ขึ้นมาใหม่บนความสัมพันธ์ทางสังคมในพื้นที่สาธารณะ การเลือกกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักซึ่งประกอบด้วยกลุ่มผู้หญิงหลายกลุ่ม ซึ่งมีลักษณะเฉพาะทางความคิดและการแสดงออก สะท้อนให้เห็นถึงพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรมที่มีความหลากหลายซับซ้อนของความหมายในพื้นที่และอัตลักษณ์ที่ไม่ตายตัว หนึ่ง

ผลการวิจัย

1. การสร้างพื้นที่ในบริบทสนามวัชชนในความหมายที่หลากหลาย

การเกิดขึ้นของสนามวัชชนก่อให้เกิดอาชีพต่างๆ เช่น พ่อค้าแม่ค้า ผู้ประกอบการ ผู้ให้เช่าที่พักชั่วคราว คนเลี้ยงวัชชน โดยนำมาซึ่งรายได้ที่นำไปใช้จ่ายในการดำรงชีวิต ทำให้คนในชุมชนมีงานทำและมีรายได้เลี้ยงครอบครัว รวมทั้งภายใต้ความสัมพันธ์ดังกล่าวกลับมีลักษณะการปฏิสัมพันธ์และเชื่อมโยงเครือข่ายระหว่างผู้คนกับพื้นที่ในการให้ความหมายที่หลากหลาย และสร้างพื้นที่ให้กลุ่มของตนได้มีพื้นที่ยืนและได้รับการยอมรับจากสังคม เช่น การเข้าไปปรากฏตัวของผู้หญิงที่ปรากฏในบริบทสนามวัชชน ผู้ศึกษาจึงยกตัวอย่างการให้ความหมาย ซึ่งก่อให้เกิดการสร้างพื้นที่ของผู้หญิงในบริบทสนามวัชชนตามการให้ความหมายที่แตกต่างกัน ดังนี้

พื้นที่ของการพนัน

สนามวัชชนในความหมายที่รับรู้กันโดยทั่วไปถูกสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นพื้นที่ของการพนันหรือเดิมพัน ไม่ต่างจากความเห็นของป่าหยัดเมื่อผู้ศึกษาเอ่ยถามว่าเธอเคยเข้าไปในสนามวัชชนหรือไม่อย่างไร “ไม่ชอบการพนัน ไม่ชอบดู สงสารมัน (วัชชน)” (ป่าหยัด (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, 28 มกราคม 2555) ป่าหยัดมองพื้นที่สนามวัชชนเป็นพื้นที่ของการพนันหรือเดิมพัน ไม่ได้มองพื้นที่หรือบริบทสนามวัชชนในความหมายอื่นที่แตกต่างออกไป แต่ผู้ศึกษากลับมองว่า ตัวผู้ให้ข้อมูลหลักกลับเป็นผู้สร้างพื้นที่ที่มีความหมายที่แตกต่างจากพื้นที่ของการพนันหรือเดิมพัน คือ พื้นที่ของการรองรับจำนวนวัชชนโดยการสร้างที่พักชั่วคราวให้เช่าในฐานะผู้ประกอบการของชุมชน ซึ่งมีผลทำให้สนามวัชชนดำรงอยู่ต่อไป

พื้นที่ของการประชาสัมพันธ์สินค้า

น้องนาท (นามสมมติ) เธอและสามีมีอาชีพขายขนมถึงแตก ขนมปังไส้สังขยา และขนมเปียะ ผู้ศึกษามักเจอทั้งสองบ่อยครั้งโดยเฉพาะสนามวัชชนซึ่งตั้งอยู่ใกล้บ้านของผู้ศึกษา เนื่องจากสนามวัชชนทั้งสองแห่งอยู่ใกล้บ้านของเธอ เธอและสามีใช้เวลาว่างเหล่านี้ทำขนมเปียะและสังขยาตามร้านค้าในหมู่บ้าน ซึ่งเธอยอมรับว่ารายได้จากการขายขนมเปียะเป็นที่น่าพอใจ เนื่องจากส่วนใหญ่แม่ค้าที่รับซื้อไปขายต่างบอกว่านอกจากขนมเปียะของเธอจะมีรสชาติดีแล้วยังราคาไม่แพงอีกด้วย (น้องนาท (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, 28 มกราคม 2555) ในขณะที่ผู้ศึกษายืนพูดคุยกับเธอไปพลางก็ช่วยขายไปพลาง มีผู้หญิงคนหนึ่งเข้ามาถามเธอว่า “ได้ข่าวมาว่า น้องทำขนมเปียะขายส่งกันเหอ” เมื่อผู้ศึกษาถามผู้หญิงคนนี้จึงได้ความว่า เธอเป็นลูกค้าที่เคยซื้อขนมเปียะของน้องนาท และเธอจะมาติดต่อให้น้องนาททำขายส่งให้กับน้องสาวของเธอ ซึ่งเปิดร้านค้าใหม่ได้ประมาณ 1 เดือน และเห็นว่าขนมเปียะของน้องนาทมีรสชาติดี เธอจึงอาสามาติดต่อกับน้องนาท เพื่อจะเอาขนมไปขายที่ร้าน

พื้นที่ของการประกอบอาชีพ

น้องบุ่ม (นามสมมติ) มีอาชีพขายเครื่องประดับวัชชนเป็นอาชีพหลัก บ้านของเธออยู่ในตัวอำเภอเมืองนครศรีธรรมราช แต่เธอและสามี รวมทั้งลูกสาวและแม่ของเธอจะนั่งรถมาด้วยกัน

ตระเวนขับรถไปขายทุกสนามที่มีการชนวัว เนื่องจากลูกของเธอยังเล็กเกินไป และแม่ของเธอช่วยเลี้ยงในเวลาที่ไม่ว่างจากการขายของ สินค้าที่เธอนำมาขายมีทั้งสินค้าที่เธอทำเอง เช่น สายสร้อย ลูกปัด สายคอถักไหมพรม และสินค้าที่เธอซื้อมาและนำมาขายต่อ เช่น ยาวัว ซึ่งจะต้องซื้อจากร้านขายยาที่พบเห็นได้โดยทั่วไป รายได้ทั้งหมดจากการขายของเธอนำมาใช้เป็นค่าใช้จ่ายต่างๆ ในครอบครัว (น้องบ๋ม (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, 4 กุมภาพันธ์ 2555) นอกจากนี้เธอใช้พื้นที่สนามวัวชนเป็นพื้นที่ของการประกอบอาชีพเพื่อนำมาซึ่งรายได้มาใช้จ่ายในครอบครัวแล้ว เธอยังใช้พื้นที่สนามวัวชนเป็นพื้นที่ “โซว์รูม” หรือพื้นที่ของการประชาสัมพันธ์สินค้าที่เธอทำขายเองอีกด้วย ทำให้เธอมีลูกค้าใหม่มาติดต่อเพื่อเอาไปขายต่ออย่างต่อเนื่อง

พื้นที่ของการใช้เวลาว่างหรือความเป็นส่วนตัว

พีจิน (นามสมมติ) เธอใช้พื้นที่สนามวัวชนเป็นพื้นที่ของการใช้เวลาว่างจากการทำงานอาชีพขายอาหารสารพัดยาในตลาดแห่งหนึ่ง เพื่อมาดู-ชมและเล่นเดิมพัน นับได้ว่าเมื่อใดที่สนามวัวชนบ้านจันดีมีการชนวัว เธอไม่เคยพลาดที่จะเข้าไปเล่นเดิมพัน บางครั้งพีจินก็ต้องการความเป็นส่วนตัวในการพักผ่อน โดยเวลาที่เธอใช้เวลาว่างในการเข้าไปในสนามวัวชน เพื่อดู-ชมหรือเล่นเดิมพัน เธอไม่อยากจะรับโทรศัพท์ หยุดพักเรื่องราวของที่บ้านไว้ชั่วขณะ

(เสียงโทรศัพท์ดังขึ้น พีจินหยิบโทรศัพท์ที่ขึ้นมาดู แล้วเก็บใส่กระเป๋าไว้เช่นเดิม)

ผู้ชายคนหนึ่งเดินผ่านมา: เสียงโทรศัพท์ดังขึ้น

พีจิน: มันดังแบบนี้แหละ

ผู้ศึกษา: ไม่รับหรือคะ

พีจิน: รับแล้วเรื่องมาก

ผู้ศึกษา: ใครหรือคะ

พีจิน: คนที่บ้าน

(พีจิน (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, 4 กุมภาพันธ์ 2555)

แสดงให้เห็นว่า ผู้ให้ข้อมูลหลักได้ใช้พื้นที่สนามวัวชนในการดู-ชมหรือเล่นเดิมพันในช่วงเวลาที่เธอว่างจากการประกอบอาชีพและชีวิตครอบครัว ซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนตัวเพื่อความเป็นส่วนตัว เช่นเดียวกับที่เธอมีที่ยืนดู-ชมหรือเล่นเดิมพันซึ่งเป็นที่ประจำของตนเอง ผู้ศึกษาพบว่าตำแหน่งที่เธอเลือกเป็นที่ประจำเป็นมุมที่คนไม่พลุกพล่าน อากาศปลอดโปร่ง เมื่อเปรียบเทียบกับบริเวณอื่นในปะรำพิธีชั้นที่ 1³³ ซึ่งเป็นชั้นที่ผู้ศึกษาและผู้ให้ข้อมูลหลักยืนอยู่

พื้นที่ของการครอบครองตำแหน่งแห่งที่ภายในสนามวัวชน

ผู้ศึกษาได้ไปเยือนสนามวัวชนครั้งหนึ่ง เพื่อไปดูวัวชนด้วยเงินเดิมพัน 6 ล้านบาท มีผู้หญิงคนหนึ่งอายุราวๆ 60 ปี เดินเบียดฝ่าคนดูรวมทั้งผู้ศึกษาไปจนถึงรั้วขอบสนามด้านหน้า ทำให้คนที่ยืนอยู่ตรงบริเวณนั้นแสดงอาการไม่พอใจและด่าว่าเธอ ต่อมาไม่นานพีชวัน (นามสมมติ) ซึ่งอยู่ใกล้กับผู้ศึกษาและเป็นผู้ให้ข้อมูลรองเอ่ยขึ้นมาว่า “ให้ป่าแกออกตัวก่อน แกเล่นขุม³⁴ มาก” (พีชวัน

³³ ตัวยาคารซึ่งประกอบไปด้วยโครงสร้างที่ทำด้วยเหล็ก ปูน หรือไม้ เป็นพื้นที่สำหรับยืน-นั่งเชียร์ ดู และเล่นเดิมพัน เปรียบได้กับอัฒจันทร์

³⁴ จำนวนเงินที่เล่นเดิมพันในแต่ละครั้ง

(นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, 30 มกราคม 2555) ผู้ชายคนที่ไม่พอใจเมื่อได้ยินพี่ชวนพูดแล้วก็ไม่พูด หรือแสดงท่าทางโกรธให้เห็นอีก แสดงให้เห็นว่า ผู้หญิงที่เล่นเดิมพันด้วยเงินจำนวนมาก ทำให้ผู้หญิงมีพื้นที่ยืนและได้รับการยอมรับบนพื้นที่สาธารณะรวมทั้งผู้ชาย

พื้นที่ของการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ

-พื้นที่ของการจัดระเบียบทางสังคม เช่น บริเวณภายนอกสนามวู้ชนจะมีพ่อค้าแม่ค้า มาตั้งของเรียงรายกันตามสองข้างทางเข้า-ออกก่อนถึงประตูทางเข้าภายในสนามวู้ชน สิ่งที่พ่อค้าแม่ค้าทุกคนรับรู้และเข้าใจกัน คือ จะไม่มีการตั้งของขายทับที่กัน ใครเคยขายอยู่ตรงส่วนใดหรือที่ใดของสนามก็จะขายอยู่ตรงส่วนนั้นหรือพื้นที่นั้น คล้ายๆ กฎที่รับรู้กันในกลุ่ม

-พื้นที่ความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจรัฐหรือผู้มีอิทธิพลกับผู้หญิง พ่อค้าแม่ค้ามีความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการกับนายสนามและเครือญาติของนายสนาม คือ ทุกครั้งที่พ่อค้าแม่ค้ามาตั้งของขายอยู่ที่สนามใดต้องเสียค่าเช่าที่ขายของ ซึ่งแตกต่างกันไปตามแต่ละสนามขึ้นอยู่กับนายสนามจะเรียกเก็บค่าเช่าที่เท่าไร บางสนามเก็บ 40 บาท บางสนามเก็บ 50 บาท หรือร้านค้าร้านข้าวราดแกง ข้าวขาหมู ร้านขายเครื่องประดับและยาวิ่ว และช่องจำหน่ายบัตรประตูทางเข้าสนามวู้ชนชั้น 1 และ 2 ส่วนใหญ่พ่อค้าแม่ค้าที่ตั้งร้านขายของจะเป็นคนที่อยู่ในเครือญาติหรือญาติพี่น้องของนายสนาม รวมทั้งราคาสินค้าหรืออาหารมักมีราคาแพงกว่าร้านค้าหรือร้านอาหารที่จำหน่ายอยู่บริเวณภายนอกสนามวู้ชน

-พื้นที่ของการรวมกลุ่มเพื่อนหรือเครือญาติและการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร พื้นที่ที่เป็นแหล่งรวมเพื่อนหรือเครือญาติ ได้แก่ ที่พักรวู้ชชั่วคราว ร้านน้ำชา-กาแฟ ร้านค้า เป็นพื้นที่ที่เห็นระบบความสัมพันธ์ในรูปแบบดังกล่าวได้ไม่ยากนัก เนื่องจากความเป็นเพื่อนและญาติมิตรที่รู้จักกันมานานและอยู่ในวงการวู้ชนมักจะคบหาไปมาหาสู่กันเสมอ เพื่อถามข่าวหรือข้อมูลเกี่ยวกับนัดสำคัญที่วู้ชนของพรรคพวก คนรู้จัก เพื่อนบ้านที่อยู่ใกล้เคียง นอกจากพูดคุยกันถึงเรื่องทั่วไป ถามไต่เรื่องราวทั้งทุกข์และสุข และยังเป็นพื้นที่ของการเชื่อมโยงความสัมพันธ์อันเครือญาติให้มีความแน่นแฟ้นมากขึ้น เช่น ลูกหลานใครจะบวชหรือแต่งงาน รวมทั้งงานศพก็จะบอกข่าวต่อๆ กันไป “มีงูรู้ข่าวยายเขียดตายยัง เมาวันไหน³⁵ มีงูรู้หม้าย³⁶ มีงูไปวันไหน กูได้ไปพร้อมมีงูกัน” (น้ำเค (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, 28 มกราคม 2555) ไม่เว้นแม้แต่บริเวณภายในสนามวู้ชน ซึ่งมีผู้หญิงบางคนตามมาดู-ชมหรือเล่นเดิมพันวู้ชนที่เป็นของเพื่อน ญาติพี่น้อง ทั้งๆ ที่บ้านของเธออยู่ห่างไกลจากสนามวู้ชน แต่เธอก็ตามมาดูและมักจะมากันเป็นกลุ่มหรือมาเป็นทีมงานวู้ชนของฝ่ายที่ตนรู้จัก

-พื้นที่ของการแบ่งปันความรู้สึก หากในวันที่สนามใดเป็นวันที่มีการชนวู้แล้วมีผู้ชมหรือคนเล่นเดิมพันน้อย พ่อค้าแม่ค้าจะบ่นไปตามๆ กันว่าขายของเหลือ เช่นเดียวกับน้องนาท เธอบ่นให้ผู้ศึกษาฟังว่า “ตั้งแต่ขายสนาม (วู้ชน) นี้มาไม่เคยขายเหลือเลย วันนี้คนมาน้อย” (น้องนาท

³⁵วันไหน (ภาษาใต้) หมายถึง วันอะไร

³⁶รู้หม้าย (ภาษาใต้) หมายถึง รู้ใหม่

(นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, 28 มกราคม 2555) แม้คำบางคนช่วยกันปลอบใจและให้กำลังใจแก่กัน และกันกับของที่ขายไม่หมดว่า “ของเหลือหม้ายฉายมันอีตายทีเลา ถ้าเหลือแล้วตาย พอได้ร่ำ³⁷”

2. การสร้างอัตลักษณ์ในรูปแบบที่ไม่ตายตัว

ผู้ให้ข้อมูลหลักก้าวออกจากพื้นที่ส่วนตัวสู่พื้นที่สาธารณะ และมีบทบาทหลากหลาย จากการมีส่วนร่วมในพื้นที่ทางสังคม ถึงแม้ว่าพวกเขาจะปรากฏให้เห็นทั่วไปในพื้นที่สาธารณะ แต่พื้นที่บางแห่งหรือกิจกรรมบางอย่างได้สงวนไว้ให้ผู้ชาย ทำให้ผู้หญิงใช้ชีวิตอยู่ท่ามกลางความเชื่อระบบชายเป็นใหญ่ที่คอยกีดกันมิให้เข้าถึงทรัพยากรทางสังคมวัฒนธรรม เช่น 'ความเป็นหญิง' คือลักษณะที่ผู้หญิงพึงมี หากกระทำต่างไปจาก 'ความเป็นหญิง' เธอผู้นั้นจะถูกสังคมไม่ยอมรับหรือมองว่าเป็นผู้หญิงไม่ดี การได้มาซึ่งการมีพื้นที่ยืนและยอมรับจากสังคมจึงไม่ได้มาโดยราบรื่น เพราะเธอต่อสู้ต่อระบบความเชื่อดังกล่าว โดยมีกรับ เลือก ปรับ และต่อต้าน ซึ่งเปลี่ยนแปลงตามสถานที่และเวลา กระบวนการดังกล่าวสามารถแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

กระบวนการถอด 'ความเป็นหญิง' และเอา 'ความเป็นชาย' มาสวมใส่ เช่น บุคลิกลักษณะนิสัยมีความเชื่อมั่นในตนเอง กล้าได้กล้าเสีย ใจนักเลง รักพวกพ้อง โหรง-ส่งเสียงเชียร์เสียงดัง พกพาอาวุธ ทำงานที่ต้องตากแดดตากฝน เช่น เลี้ยงวัวชน เป็นหัวหน้าครอบครัวหรือผู้มีอิทธิพล

“ไปถามคนแถวนี้แล หม้ายมีผู้หญิงคนไหนเค้ามานั่งป้อนหม้ายป้อนน้ำวัวอยู่แบบนี้หรือก” (ป้าอืด (นามสมมติ). ผู้ให้สัมภาษณ์, 10 กุมภาพันธ์ 2554)

“ทำพั้นนี้หลาว³⁸ ใลู้ก (วัวชน) เหว หนะฮาโย³⁹” “หนะหลาวๆ ลูกเหว ให้พั้นน้องไ้รอดกกัน” (ป้าเปียบ (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, 30 มกราคม 2555)

ป้าเปียบลุ้นเชียร์วัวชนที่ตนและญาติพี่น้องของเธอรู้จักและเล่นเดิมพันด้วย แสดงให้เห็นว่า วัวชนมีความสำคัญต่อเธอและญาติพี่น้องของเธอ เพราะหากวัวชนได้รับชัยชนะ เธอและญาติพี่น้องจะได้รับเงินเดิมพัน อาจกล่าวได้ว่า วัวชนคือหุ้นส่วนชีวิตของเธอ เธอจะได้เงินเดิมพันหรือไม่ขึ้นอยู่กับผลแพ้-ชนะครั้งนี้

จากการลงสนามทำให้ผู้ศึกษาได้รับบทบาทให้เป็นทั้งนักข่าว นักหนังสือพิมพ์ รวมทั้งนักบัญชีคอยติดตามผู้ให้ข้อมูลหลัก เพื่อเข้าไปเล่นเดิมพันในสนาม ผู้ศึกษาถือสมุด ดินสอดินตามหลังพี่จิ้น (นามสมมติ) ไปยังมุมหนึ่งบนปะรำพิธีชั้น 2 ซึ่งเป็นที่ประจำของเธอ และมีคนรู้จักทักทายเธอว่า “พา⁴⁰ นักบัญชีมากันเหว” “เออแหละ ยังเหลือแต่มือปืนที่ไม่พามา” ผู้ศึกษาฟังแล้วถึงกับชะงัก

กระบวนการเอา 'ความเป็นหญิง' ไปใช้ในพื้นที่สาธารณะ เช่น กรณีน้ำรุ่ง (นามสมมติ) เธอมักทำกับข้าวหรือเตรียมหุงข้าว ซือกกับข้าวให้สามีและลูกไว้ที่พักรั้วชั่วคราว เมื่อวัวที่บ้านของเธอติดคู่ชนในสนามที่อยู่ไม่ไกลจากบ้านของเธอ เธอกล่าวกับผู้ศึกษาว่า

³⁷ ประโยคนี้อธิบายได้ว่า ชายของเหลือเชื่อว่าจะทำให้ตาย ถ้าชายของแล้วตายก็สมควรที่จะต้องร้องไห้

³⁸ ทำพั้นนี้หลาว (ภาษาใต้) หมายถึง ทำแบบนี้ก็แล้ว

³⁹ หนะฮาโย (ภาษาใต้) หมายถึง ชะบอยๆ

⁴⁰ พา (ภาษาใต้) เป็นคำที่สามารถใช้ได้ไม่ว่าประธานหรือคำนามจะเป็นคน สัตว์ สิ่งของ หมายถึง จูง นำ พา

“ผู้หญิงต้องทำงานบ้านได้ ถ้าไม่ได้ต้องหัดทำ (งานบ้าน) ให้ได้”

(น้ำรุ่ง (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, 28 มกราคม 2555)

“ผู้ชายเล่น (เด็มนัก) หนะแล้วจะให้ผู้หญิงเก็บเงินที่หนะเอาไว้ ผู้ชายเล่นมาก เล่นให้ได้ตั้งคเยอะ เล่นจนหมดตัว ไม่เหมือนผู้หญิง เล่นหนะแล้วก็พอ”

(พี่สาว (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, 11 กุมภาพันธ์ 2554)

จากตัวอย่างสะท้อนให้เห็นว่า ผู้หญิงยังคงใช้ 'ความเป็นหญิง' ที่เก่งในงานบ้านงานเรือน หรือความละเอียด รอบคอบ ใจเย็น ไปใช้ในหน้าที่สาธารณะ เพราะช่วยให้การดำรงชีวิตของครอบครัวของเธอราบรื่น

3. พิธีกรรมความเชื่อเป็นเครื่องมือรูปแบบหนึ่งของระบบชายเป็นใหญ่

พิธีกรรมความเชื่อที่เกิดขึ้นในบริบทสนามว้าวชน โดยส่วนใหญ่มีผู้ชายเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมไม่ว่าจะเป็น การถือขวดน้ำมนต์ ถังน้ำ กล้วยน้ำว่า หมอว่า จากที่พักรวชั่วคราวจนเข้ามาถึงบริเวณภายในสนามสังเวียน และดำเนินการเซ็ดล้างว้าวชน ทำการชน จนรู้ผลแพ้-ชนะ แม้กระทั่งทีมงานของว้าวชนและฝ่ายก็ประกอบด้วยผู้ชาย อาจจะมีผู้หญิงบ้างแต่เป็นส่วนน้อย เนื่องจากความรู้ที่สร้างขึ้นโดยระบบชายเป็นใหญ่กีดกันผู้หญิงมิให้เข้าถึงวัฒนธรรมส่วนนี้ ด้วยการอ้างความแตกต่างทางเพศ ซึ่งมีผลให้เกิดการปฏิบัติที่ไม่เท่าเทียมกัน

“ผู้หญิงเค้าหม้ายเข้าไป เวลาว่าแห⁴¹ เตี้ยวแหลน⁴²ไม่ทัน ฉ่า⁴³”

(ลุงพวน (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, 15 มีนาคม 2555)

“ผู้หญิงก็เข้าไปได้นะ แต่น้ำไม่กล้าเข้าไป กลัว”

(น้ำรุ่ง (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, 28 มกราคม 2555)

บางครั้งความรู้บางอย่างถูกทำให้สั้นคลอน เนื่องจากที่ใดมีการกีดกัน กีดกัน มักมีการต่อสู้ต่อรองเสมอ หรือที่ฟูโกต์ เรียกว่า “other spaces” (ไซริธน์ เจริญสินโอฬาร, 2545)

เช่นเดียวกับเจ้เกี้ยว (นามสมมติ) ซึ่งเธอเป็นเจ้าของว้าวชน และกล้าที่จะเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งในการประกอบพิธีกรรม หลายคนในวงการว้าวชนเชื่อว่าเธอใช้ไสยศาสตร์กับว้าวชนของตน เพื่อให้ได้รับชัยชนะ

“ว้าวอยู่ตรงไหน แกเดินตามหลัง ขนาดหันหลังกลับแล้ว ไม่สู้ แกชี้หน้าให้กลับไปชน ก็ยังชนะ” (น้ำรุ่ง (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, 28 มกราคม 2555)

อภิปรายผล

ผลจากการออกสู่พื้นที่สาธารณะของผู้หญิง ทำให้เธอมีบทบาทมากกว่าการเป็นเมีย แม่ และแม่บ้านที่ได้รับในพื้นที่ส่วนตัว รวมทั้งพื้นที่สาธารณะที่เรียกว่า “สนามว้าวชน” บทบาทใหม่ที่เกิดขึ้นคือ บทบาทของผู้เลี้ยงว้าวชนเป็นอาชีพ นักเล่นเด็มนัก ผู้ชม และผู้ประกอบการ เมื่อมองผิวเผินอาจ

⁴¹ ภาครของว้าวชนที่ตกใจ ตื่นกลัว ขณะที่อยู่ในสนามสังเวียน

⁴² แหลน (ภาษาใต้) หมายถึง ริ่ง

⁴³ ฉ่า (ภาษาใต้) หมายถึง ช้า

พบว่า พื้นที่ “สนามว้าวชน” เป็นเพียงพื้นที่ของการพนันเท่านั้น ซึ่งเป็นพื้นที่ที่สังคมกำหนดและให้ความหมายที่ตายตัว หากแต่ความจริงแล้วกลับมีการเคลื่อนไหวในความหมายอยู่ตลอดเวลา ผู้หญิงเหล่านี้ได้สร้างพื้นที่แห่งนี้ให้มีความหมายที่หลากหลาย เช่น พื้นที่ของการประกอบอาชีพ พื้นที่ของการประชาสัมพันธ์สินค้า พื้นที่ของการใช้เวลาว่างและความเป็นส่วนตัว พื้นที่ของการครอบครองตำแหน่งแห่งที่ภายในสนามว้าวชน พื้นที่ของการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ จึงสะท้อนให้เห็นว่า พื้นที่ดังกล่าวกลับเป็นพื้นที่ที่เชื่อมต่อระหว่างพื้นที่ส่วนตัวและพื้นที่สาธารณะเข้าด้วยกัน นั่นหมายความว่า ไม่มีพื้นที่ส่วนใดที่เป็นของเพศหนึ่งเพศใดอย่างชัดเจน แต่เป็นพื้นที่ (สาธารณะ) ของทุกคน รวมถึงกิจกรรมทางสังคมทุกอย่างที่เปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้มีส่วนร่วมบนพื้นที่ดังกล่าว

ในงานของ สมสุข หินวิมาน (2544) ผู้หญิงกับการใช้เวลาว่าง ได้กล่าวถึงการเชื่อมโยงระหว่างพื้นที่ส่วนตัว (บ้าน) กับ พื้นที่สาธารณะ (โลกภายนอก) ของผู้หญิงซึ่งเป็นแม่บ้านว่า ผู้หญิงกลุ่มนี้ไม่ได้ตัดขาดกับโลกภายนอกอย่างสิ้นเชิง แต่พวกเขาสามารถเข้าถึงโลกปัจจุบัน และต่อสู้ต่อรองกับระบบความเชื่อที่ได้จำกัดพื้นที่ส่วนตัว โดยเชื่อว่าพื้นที่นั้นเหมาะสมกับเธอ ซึ่งเธอใช้เวลาว่างจากการทำงานบ้านหรือขณะที่ทำงานบ้านดูโทรทัศน์ไปด้วย ซึ่งแตกต่างจากงานของผู้ศึกษาตรงที่ผู้ให้ข้อมูลหลักของผู้ศึกษามีส่วนร่วมอยู่บนพื้นที่สาธารณะที่เรียกว่า “สนามว้าวชน” ทำให้มีบทบาทหลากหลาย และสร้างความหมายให้กับพื้นที่ที่แตกต่างออกไป ซึ่งเป็นวิธีการต่อสู้ต่อรองในอีกรูปแบบหนึ่ง

สังคมบัญญัติลักษณะผู้หญิงให้ผู้หญิงควรมี ‘ความเป็นหญิง’ หากแต่ผู้หญิงกลับเป็นผู้เลือกที่จะยอมรับหรือไม่ยอมรับ สำหรับผู้หญิงในบริบทสนามว้าวชนกระบวนการต่อรอง เพื่อสร้างอัตลักษณ์ใหม่ที่เกิดขึ้นจึงมีด้วยกัน 2 ลักษณะ คือ กระบวนการเอา ‘ความเป็นหญิง’ ไปใช้ในพื้นที่สาธารณะ และกระบวนการถอด ‘ความเป็นหญิง’ และเอา ‘ความเป็นชาย’ มาสวมใส่ กระบวนการเหล่านี้แสดงถึงจุดยืนของผู้หญิงว่า เธอต้องการเลือกที่จะเป็นผู้กระทำการเสียเองมากกว่าที่จะให้สังคมเป็นผู้กำหนดชะตาชีวิตให้ สิ่งที่เกิดขึ้นจากกระบวนการ จึงกลายเป็น อัตลักษณ์ที่ผู้หญิงเป็นผู้สร้างขึ้นมา

โดยเฉพาะอัตลักษณ์ที่เกิดจากกระบวนการถอด ‘ความเป็นหญิง’ และเอา ‘ความเป็นชาย’ มาสวมใส่ ส่วนหนึ่งของสังคมกลับไม่เห็นด้วยกับการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ที่เกิดขึ้น เนื่องจากขัดต่อ ‘ความเป็นหญิง’ ที่สืบทอดกันมา เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอจึงมีวิธีปรับตัวเพื่อให้ตนมีพื้นที่ยืน และได้รับการยอมรับจากสังคม โดยใช้กระบวนการเอา ‘ความเป็นหญิง’ ไปใช้ร่วมกันในพื้นที่สาธารณะ กระบวนการทั้งสองลักษณะสะท้อนให้เห็นถึง ความย้อนแย้งของปรากฏการณ์ คือ ผู้หญิงมีอิสระทางความคิดและเป็นฝ่ายเลือกกระทำการมากขึ้นกว่าในอดีต เพื่อต้องการหลุดออกจากกรอบกฎเกณฑ์ทางสังคม แต่ขณะเดียวกัน พบว่า การสร้างอัตลักษณ์โดยผ่านกระบวนการทั้งสองกลับเป็นการสร้างความมั่นคง และเข้มแข็งให้กับระบบชายเป็นใหญ่ให้ดำรงต่อไป เพราะ ‘ความเป็นหญิง’ เป็นลักษณะที่สังคมเห็นว่าเหมาะสมกับผู้หญิง แม้ผู้หญิงจะเอา ‘ความเป็นชาย’ มาสวมใส่แล้วก็ตาม แต่ก็ต้องเอา ‘ความเป็นหญิง’ ไปใช้ในพื้นที่สาธารณะ เพื่อให้สังคมยอมรับและมีพื้นที่ยืนทางสังคม

ในความสัมพันธ์ระหว่างคนกับพื้นที่มักมีเรื่องอำนาจเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยเสมอ เช่นเดียวกันในพื้นที่สนามว๊าน ผู้หญิงถูกระบบชายเป็นใหญ่อ้างสิทธิ์ โดยใช้ความเชื่อที่ปลูกฝังกันมาผ่านระบบการขัดเกลาทางสังคมว่า ผู้หญิงมีสภาพทางชีวะที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการเคลื่อนไหว หากเกิดเหตุที่ไม่คาดคิดเกิดขึ้นในสนามสังเวียน อาจเป็นอันตรายต่อผู้หญิงได้ เนื่องจากสภาพร่างกายไม่คล่องแคล่วว่องไว หากผู้หญิงเข้าไปมีส่วนร่วมในพิธีกรรมหรือขณะที่ว๊านอยู่ในสนามสังเวียน

งานวิจัย *บทบาทของผู้หญิงชาวบ้านในการพัฒนา: กรณีศึกษาบทบาทของผู้หญิงในเครือข่ายชุมชนเมือง* ของ เนตรดาว แพทย์กุล (2544) ซึ่งให้เห็นประเด็นข้างต้นได้ว่า จริงอยู่ที่ผู้หญิงก้าวข้ามพื้นที่สู่พื้นที่สาธารณะ โดยการมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนในฐานะนักพัฒนา ทำให้ผู้หญิงได้ขยายอำนาจบนพื้นที่สาธารณะ แต่ก็มิได้ความหมายว่า ผู้หญิงจะเป็นอิสระจากรัฐและชายเป็นใหญ่ได้ เนื่องจากการพัฒนาของภาครัฐที่เปิดโอกาสให้ผู้หญิงเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา กลายเป็นการเปิดพื้นที่ทางสังคมและการเมืองให้แก่กลุ่มอำนาจหรือผู้ชายมากขึ้น รวมทั้งครอบครัวของเธอต่างต่อต้านการเป็นนักพัฒนา เธอจึงต้องรองเพื่อให้ตนมีพื้นที่อยู่ในฐานะนักพัฒนา โดยการตอบสนองความคาดหวังของครอบครัว หรือไม่ก็เลือกที่จะไม่ยอมรับหรือทำตามบทบาทที่ครอบครัวคาดหวัง

ข้อเสนอแนะ

ประเด็นแรก คือ ส่งเสริมความรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตของผู้หญิงในบริบทสนามว๊าน เล็งเห็นความสำคัญในแง่ของความคิด ความรู้สึก ของผู้หญิงที่มีต่อการเลือกปฏิบัติทางสังคม สร้างความเข้าใจแก่สังคมในประเด็นของความแตกต่างทางเพศว่า เกิดจากอำนาจของความรู้ที่ถูกผลิตขึ้นภายใต้ระบบชายเป็นใหญ่ แต่ผู้หญิงก็มิได้จำนนต่อความรู้ดังกล่าว หากแต่มีการต่อสู้ต่อรองเพื่อให้ได้มาซึ่งการมีพื้นที่ยืนและการยอมรับจากสังคม โดยการสร้างพื้นที่ที่มีความหมายหลากหลาย และสร้างอัตลักษณ์ที่ไม่ตายตัว

ประเด็นที่สอง คือ ความร่วมมือจากทุกส่วนที่เกี่ยวข้อง เรื่องการพัฒนา ปรับปรุง แก้ไขบริเวณทางกายภาพในสนามว๊านให้มีความปลอดภัย ถูกสุขลักษณะ เนื่องจากปะรำพิธีเกือบทุกแห่งมีโครงสร้างไม่มั่นคง แข็งแรง ห้องน้ำมีไม่เพียงพอหรือสะอาด ควรมีหน่วยพยาบาลคอยให้บริการและมีมาตรการรองรับความปลอดภัยเมื่อเกิดอุบัติเหตุ

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กาญจนา แก้วเทพ. (2549). ใน อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บก.), *อยู่ชายขอบมองลวดความรู้* (หน้า 15-16). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน.

จิระนันท์ พิตรปรีชา. (2532). “อหังการของดอกไม้,” ใน *ใบไม้ที่หายไป: กวีนิพนธ์แห่งชีวิต*.

กรุงเทพมหานคร: อ่านไทย.

เนตรดาว แพทย์กุล. (2544). *รายงานการวิจัยเรื่อง บทบาทของผู้หญิงชาวบ้านในการพัฒนากรณีศึกษาบทบาทของผู้หญิงในเครือข่ายชุมชนเมือง*. เชียงใหม่: ธนบรรณการพิมพ์.

บุญเลิศ วิเศษปรีชา. (2552). *โลกของคนไร้บ้าน (พิมพ์ครั้งที่ 2)*. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

สมสุข หินวิมาน. (2544). ใน กนกศักดิ์ แก้วเทพ (บก.), *สตรีศึกษา 2 ผู้หญิงกับประเด็นต่างๆ* (หน้า 47-49). กรุงเทพมหานคร: อรุณการพิมพ์.

สายพิน ศุภุทธรมงคล. (2545). *คุกกับคน: อำนาจและการต่อต้านชัดเจน* (พิมพ์ครั้งที่ 2).

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

เสนาะ เจริญพร. (2548) *ผู้หญิงกับสังคมในวรรณกรรมไทยยุคทอง*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน.

ภาษาอังกฤษ

Foucault, M. (1973). *The order of things: An archaeology of the human sciences*. New York: Vintage books.

สัมภาษณ์

น้ำเค (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, สิริลักษณ์ หมิ่นห่อ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ร้านค้าบริเวณรอบนอกสนามว๊านบ้าน ชะเมา เมื่อวันที่ 28 มกราคม 2555.

พีจิน (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, สิริลักษณ์ หมิ่นห่อ เป็นผู้สัมภาษณ์, บนปะรำพิธีชั้นที่ 2 สนามว๊านบ้านจันดี เมื่อวันที่ 4 กุมภาพันธ์ 2555.

พีชวณ (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, สิริลักษณ์ หมิ่นห่อ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บริเวณภายในสนามว๊านบ้านทุ่งโพธิ์ เมื่อวันที่ 30 มกราคม 2555.

น้องนาท (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, สิริลักษณ์ หมิ่นห่อ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บริเวณรอบนอกสนามว๊านบ้าน ชะเมา เมื่อวันที่ 28 มกราคม 2555.

น้องบุ้ม (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, สิริลักษณ์ หมิ่นห่อ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บริเวณรอบนอกสนามว๊านบ้านจันดี เมื่อวันที่ 4 กุมภาพันธ์ 2555.

ป่าเป็ยบ (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, สิริลักษณ์ หมื่นห่อ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บริเวณภายในสนามวัว
ชนบ้านทุ่งโพธิ์ เมื่อวันที่ 30 มกราคม 2555.

ลุงพวน (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, สิริลักษณ์ หมื่นห่อ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านของลุงพวน เมื่อ
วันที่ 15 มีนาคม 2555.

น้ำรุ่ง (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, สิริลักษณ์ หมื่นห่อ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ที่พักวัวชั่วคราวใกล้กับ
สนามวัวชนบ้านชะเมา เมื่อวันที่ 28 มกราคม 2555.

พี่สาว (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, สิริลักษณ์ หมื่นห่อ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านของป้าอืด เมื่อวันที่
11 กุมภาพันธ์ 2554.

ป้าหยัด (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, สิริลักษณ์ หมื่นห่อ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านของป้าหยัด เมื่อ
วันที่ 28 มกราคม 2555.

ป้าอืด (นามสมมติ) ผู้ให้สัมภาษณ์, สิริลักษณ์ หมื่นห่อ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านของป้าอืด เมื่อวันที่
10 กุมภาพันธ์ 2554.

เศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยการพัฒนาประชาธิปไตย :

กรณีศึกษาสภาพพัฒนาการเมือง

Political Economy on Democratic Development :

Political Development Council's Case Study

ชาคร พิทักษ์วัชร

นักศึกษาระดับปริญญาโท

สาขาเศรษฐศาสตร์การเมือง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทนำ

สภาพพัฒนาการเมืองและกองทุนสภาพพัฒนาการเมืองภาคพลเมืองได้ถือกำเนิดขึ้นตามพระราชบัญญัติสภาพพัฒนาการเมือง พ.ศ. 2551 ในรัฐบาลภายใต้การนำของนายกรัฐมนตรี พลเอกสุรยุทธ์ จุลานนท์ ได้มีนโยบายอย่างชัดเจนที่แถลงต่อสภานิติบัญญัติแห่งชาติ เมื่อวันที่ 3 พฤศจิกายน พ.ศ. 2549 ในส่วนของนโยบายด้านการปฏิรูปการเมือง การปกครอง และการบริหาร ข้อ 1.3 ว่า จะจัดทำแผนแม่บทพัฒนาการเมือง ที่เสริมสร้างระบบคุณธรรม จริยธรรมทางการเมือง วัฒนธรรมและการเรียนรู้ใหม่ทางการเมือง โดยการจัดตั้ง "สภาพพัฒนาการเมือง" ให้เป็นองค์กรหลักในการจัดทำและดำเนินการให้แผนแม่บทพัฒนาการเมือง ประสบความสำเร็จรวมทั้งทำหน้าที่ประสาน ติดตาม กำกับการดำเนินการตามแผนแม่บทพัฒนาการเมือง ให้ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องเพื่อเป็นการสนองตอบเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนุญโดยจัดตั้ง "คณะกรรมการเตรียมการจัดตั้งสภาพพัฒนาการเมืองและยกร่างแผนแม่บทพัฒนาการเมือง" ขึ้น มีอำนาจหน้าที่ดังนี้

1. เสนอแนะรูปแบบ องค์ประกอบและกระบวนการในการจัดตั้งสภาพพัฒนาการเมือง
2. เสนอร่างกฎหมายว่าด้วยการจัดตั้งสภาพพัฒนาการเมือง
3. จัดทำแผนแม่บทพัฒนาการเมือง
4. เสนอการปรับปรุงกฎหมาย กฎระเบียบและมาตรการที่จำเป็นต่อการพัฒนาการเมือง⁴⁴

คณะกรรมการฯ ได้มีข้อสรุปเบื้องต้นจากบทเรียนทางประวัติศาสตร์ที่มีการปฏิรูปทางการเมืองที่ผ่านมาว่า ถึงแม้จะมีการผลักดันจากภาคประชาชนหลายๆ ส่วนอย่างกว้างขวาง จนทำให้เกิดการปฏิรูปการเมืองครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. 2535 ก็ตาม แต่รัฐธรรมนูญที่เกิดขึ้นจากการปฏิรูปการเมืองในครั้งนั้นก็ยังไม่สามารถแก้ไขปัญหาต่างๆ ในเชิงโครงสร้างได้ มีหน้าซ้ำยังกลับกลายเป็นการทำให้หนักการเมืองยังมีอำนาจมากขึ้น ดังนั้น คณะกรรมการเตรียมการฯ จึงมีความเห็นร่วมกันว่าการปฏิรูปการเมืองที่แท้จริงนั้นจะต้องเน้นที่ให้เกิดการกระจายอำนาจที่เป็นธรรมและการ

⁴⁴ คณะอนุกรรมการรับฟังความคิดเห็นในคณะกรรมการเตรียมการจัดตั้งสภาพพัฒนาการเมืองและยกร่างแผนแม่บทพัฒนาการเมือง, บันทึกเจตนารมณ์ภาคประชาชนจัดตั้งสภาพพัฒนาการเมือง (2550), หน้า 55.

เสริมสร้างวัฒนธรรมการเมืองให้แก่ภาคประชาชนเพื่อนำไปสู่การสร้างการเมืองของภาคประชาชนให้เข้มแข็งและเติบโตจนสามารถคู่ขนานไปกับการเมืองของนักการเมืองได้ ทำให้เกิดการถ่วงดุลอำนาจและกลายมาเป็นรากฐานที่ช่วยสร้างให้เกิดการปกครองในระบอบประชาธิปไตยและระบบเศรษฐกิจที่มั่นคงของประเทศไทยได้ อีกทั้งในกระบวนการร่างแบบแผนแม่บทพัฒนาการเมืองในครั้งนี้ มีลักษณะที่แตกต่างจากกระบวนการร่างแผนพัฒนาการเมืองในอดีตที่ผ่านมา เนื่องจากกระบวนการร่างในครั้งนี้เปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการร่างมาจนฉบับหนึ่ง โดยมีการจัดเวทีรับฟังความคิดเห็นของประชาชนทั่วประเทศและหลากหลายอาชีพรวมทั้งสิ้นกว่า 30 เวที และมีผู้เข้าร่วมมากกว่า 3,000 คน โดยส่วนใหญ่มีเจตนาพร้อมใจกันว่าสภาพพัฒนาการเมืองจะต้องเป็นองค์กากลางในการส่งเสริมและสนับสนุนให้เกิดการทำงานขององค์กรและเครือข่ายภาคประชาชน กิจกรรมด้านสิทธิ เสรีภาพ การมีส่วนร่วมของประชาชนแต่ละพื้นที่ เพื่อการพัฒนาการเมืองภาคพลเมืองและเสริมสร้างวัฒนธรรมประชาธิปไตยให้เกิดขึ้นในสังคมไทยภายใต้ 6 ยุทธศาสตร์ คือ

1. สนับสนุนให้เกิดการคุ้มครองสิทธิ เสรีภาพ และส่งเสริมความเข้มแข็งของภาคประชาสังคม
2. สนับสนุนให้เกิดการเสริมสร้างวัฒนธรรมทางการเมืองแบบประชาธิปไตยและการมีส่วนร่วมทางการเมือง
3. สนับสนุนให้เกิดการสร้างคุณธรรมและจริยธรรมของผู้นำและนักการเมือง
4. สนับสนุนให้เกิดธรรมาภิบาลทางการเมืองและการบริหาร
5. สนับสนุนให้เกิดความมั่นคง การจัดการความขัดแย้ง และการสร้างสังคมสมานฉันท์
6. สนับสนุนให้เกิดการกระจายอำนาจ และการสร้างความเป็นธรรมในการบริหารทรัพยากร⁴⁵

ในขณะที่เดียวกับที่รัฐธรรมนูญฉบับปี พ.ศ. 2550 ประกาศใช้ในวันที่ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2550 ก็มีบทบัญญัติตามรัฐธรรมนูญที่สอดคล้องกับเจตนาของประชาชนดังกล่าวข้างต้น อยู่ในหมวดที่ 5 เรื่องแนวนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐซึ่งเป็นหมวดหนึ่งในรัฐธรรมนูญ ซึ่งเป็นบทที่บัญญัติถึงภารกิจของรัฐบาลที่จะต้องให้หลักประกันสิทธิและเสรีภาพของประชาชนที่สำคัญหมวดหนึ่ง โดยมีการบัญญัติบังคับให้รัฐบาลทุกรัฐบาลจะต้องดำเนินการตามรัฐธรรมนูญ ทุกขั้นตอนในแนวนโยบายด้านการมีส่วนร่วมของประชาชนที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการพัฒนาการเมือง โดยรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2550 มาตรา 87 ได้วางหลักไว้ว่ารัฐจะต้องดำเนินการตามแนวนโยบายด้านการมีส่วนร่วมของประชาชนดังต่อไปนี้ (1) ส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายและวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมทั้งในระดับชาติและระดับท้องถิ่น (2) ส่งเสริมและสนับสนุนการมีส่วนร่วมของประชาชนในการตัดสินใจทางการเมืองการวาง แผนพัฒนาทางเศรษฐกิจ และสังคม รวมทั้งการจัดทำบริการ

⁴⁵ คณะกรรมการเตรียมการจัดตั้งสภาพัฒนาการเมืองและยกร่างแผนแม่บทพัฒนาการเมือง, แผนพัฒนาการเมือง (สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2550), หน้า34.

สาธารณะ (3) ส่งเสริมและสนับสนุนการมีส่วนร่วมของประชาชนในการตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐทุกระดับ ในรูปแบบองค์กรทางวิชาชีพหรือตามสาขาอาชีพที่หลากหลาย หรือรูปแบบอื่น (4) ส่งเสริมให้ประชาชนมีความเข้มแข็งในทางการเมือง และจัดให้มีกฎหมายจัดตั้งกองทุนพัฒนาการเมืองภาคพลเมือง (5) ส่งเสริมและให้การศึกษแก่ประชาชนเกี่ยวกับการพัฒนาการเมืองและการปกครองระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข และรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2550 บัญญัติให้มาตรา 78 (7) กำหนดให้รัฐ “จัดให้มีแผนพัฒนาการเมืองขึ้น รวมทั้งจัดให้มีสภาพพัฒนาการเมืองที่มีความเป็นอิสระ เพื่อติดตามสอดส่อง ให้มีการปฏิบัติตามแผนดังกล่าวอย่างเคร่งครัด”

จากบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญฯ ดังกล่าว คณะรัฐมนตรีสมัย พลเอก สุรยุทธ์ จุลานนท์ เป็นนายกรัฐมนตรี จึงได้เสนอร่างพระราชบัญญัติสภาพพัฒนาการเมืองฯ ต่อสมานิติบัญญัติแห่งชาติและได้ผ่านการพิจารณาให้ความเห็นชอบเมื่อวันที่ 21 ธันวาคม 2551 นำลงประกาศในราชกิจจานุเบกษาเมื่อ วันที่ 29 มกราคม 2551 โดยมีผลให้ใช้บังคับตั้งแต่วันถัดจากวันประกาศในราชกิจจานุเบกษา (30 มกราคม) เป็นต้นไป สภาพพัฒนาการเมือง จึงได้จัดตั้งขึ้นตามพระราชบัญญัติสภาพพัฒนาการเมือง พ.ศ. 2551 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาการเมืองในระบบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข ส่งเสริมการพัฒนาคุณธรรมและจริยธรรมของผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมืองและเจ้าหน้าที่ของรัฐ และส่งเสริมให้ประชาชนมีความเข้มแข็งในทางการเมือง

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าเจตจำนงทางการเมืองในการจัดตั้งสภาพพัฒนาการเมือง มีความสอดคล้องกันระหว่าง เจตนารมณ์ของ รัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2550 กับความต้องการของภาคประชาชน

อย่างไรก็ตามเมื่อพระราชบัญญัติสภาพพัฒนาการเมืองได้ผ่านสมานิติบัญญัติแห่งชาติ และมีผลบังคับใช้เมื่อวันที่ 30 มกราคม 2551 ก็มีการวิพากษ์วิจารณ์จากภาคสังคม, นักวิชาการและสื่อมวลชนในงานสัมมนาทางวิชาการเรื่อง “พรบ.สภาพพัฒนาการเมือง : ใครได้ใครเสีย” เมื่อวันที่ 22 พฤษภาคม 2551 จัดโดย ศูนย์ศึกษาชุมชนและพัฒนาการปกครองท้องถิ่น คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มีวิทยากรและผู้เข้าร่วมสัมมนาจากตัวแทนหลากหลายกลุ่ม เช่น ดร.โกวิท ี พวงงาม และ นพ.นิรันดร์ พิทักษ์วัชระ ตัวแทนอดีตคณะกรรมการจัดตั้งสภาพพัฒนาการเมือง อ.คมสันต์ โพธิ์คง อดีต สสร. ผศ.ดร.ศุภสวัสดิ์ ชัชวาล ตัวแทนนักวิชาการ เมธา มาสขาว เลขาธิการคณะกรรมการรณรงค์เพื่อสิทธิมนุษยชน โดยมีการสรุปการสัมมนาว่า เนื้อหาสาระและโครงสร้างการดำเนินงานของสภาพพัฒนาการเมือง ได้ผิดเพี้ยนไปจากเจตนารมณ์ที่เป็นร่างเดิมของคณะกรรมการฯ เกือบทั้งหมด ดังความเห็นของการให้สภาพพัฒนาการเมืองและกองทุนมีสถาบันพระปกเกล้ามาเป็นกองเลขา และมีโครงสร้างการบริหารที่ประกอบไปด้วยตัวแทนนักการเมือง องค์กรอิสระและผู้ทรงคุณวุฒิรวมทั้งตัวแทนจากสภาองค์กรชุมชนท้องถิ่นทั่วประเทศ ซึ่งแต่เดิมคณะกรรมการฯ มีเจตนารมณ์ที่ต้องการให้องค์กรนี้เป็นองค์กรขนาดเล็กทำหน้าที่ในการบริหารจัดการด้วยตัวเองโดยอิสระ ทำงานในด้านการจัดการองค์ความรู้เพื่อเสริมสร้างสิทธิเสรีภาพ การมีส่วนร่วมของภาคประชาชน ตลอดจนการสร้างจิตสำนึกวัฒนธรรมทางการเมืองในพื้นที่ตามภูมิภาคต่างๆ มีการเชื่อมโยงประสานเครือข่ายและผลักดันให้เกิดการทำงานในการสร้างสิทธิที่เป็นจริงในการแก้ไข ปัญหาให้เกิดประโยชน์เป็นรูปธรรมต่อประชาชนโดยเอาพื้นที่เป็นตัวตั้ง ไม่ว่าจะเป็นสิทธิในเรื่องของ

การทำมาหากิน สิทธิในเรื่องของการจัดการฐานทรัพยากร สิทธิในเรื่องของการศึกษา สิทธิในเรื่องของการดูแลสุขภาพ สิทธิในเรื่องของการดูแลสื่อภาคประชาชน สิทธิในเรื่องของสวัสดิการ เป็นต้น ไม่ได้ต้องการให้เป็นองค์กรขนาดใหญ่ องค์กรในเชิงอำนาจ หรือองค์กรที่ทำหน้าที่ในการตรวจสอบซึ่งมีอยู่แล้วในปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นรัฐสภา สภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เป็นต้น ล้วนแล้วแต่จะถูกครอบงำและแทรกแซงจากอำนาจทางการเมืองและกลุ่มผลประโยชน์ทั้งสิ้น

บทความนี้ไม่ได้มีเจตนากรณีที่มุ่งวิพากษ์วิจารณ์การปฏิบัติหน้าที่ของสภาพัฒนาการเมือง สำนักงานสภาพัฒนาการเมือง กองทุนพัฒนาการเมืองหรือบุคคลใดบุคคลหนึ่ง แต่ผู้ศึกษา มุ่งที่จะนำเสนอข้อมูลทางวิชาการใช้วิธีการศึกษาวิจัยแบบคุณภาพโดยการรวบรวมเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้องและใช้การสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้ปฏิบัติงานของสภาพัฒนาการเมืองภายใต้โครงสร้างตามพระราชบัญญัติสภาพัฒนาการเมือง พ.ศ. 2550 ตามแนวทางการศึกษาแบบเศรษฐศาสตร์การเมือง เพื่อตอบคำถามสองประการ กล่าวคือ ประการแรก การขับเคลื่อนของสภาพัฒนาการเมือง ในการเสริมสร้างการเมืองภาคพลเมืองนั้นเป็นไปตามเจตนากรณีของรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2550 มาตรา 78(7) ที่ได้กำหนดให้รัฐต้องจัดให้มีแผนพัฒนาการเมือง รวมทั้งจัดให้มีสภาพัฒนาการเมืองที่มีความเป็นอิสระ เพื่อติดตามสอดส่องให้มีการปฏิบัติตามแผนดังกล่าวอย่างเคร่งครัดหรือไม่ อย่างไร และประการที่สองเพื่อศึกษาปฏิสัมพันธ์เชิงอำนาจที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการกำหนดทิศทางการทำงานของสภาพัฒนาการเมืองและกองทุนพัฒนาการเมือง ใน 2 ปี ตั้งแต่เริ่มมีการประกาศใช้กฎหมายฉบับนี้เมื่อ วันที่ 30 มกราคม 2551 ถึง วันที่ 30 มกราคม 2553

อภิปรายผล

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาการทำงานของสภาพัฒนาการเมือง พบว่า สมาชิกสภาพัฒนาการเมือง จำนวน 122 คน (เป็นจำนวนของสมาชิกในขณะที่ผู้วิจัยได้ทำการวิจัย) มีการทำงานแบ่งเป็นคณะกรรมการชุดต่างๆ เพื่อดำเนินภารกิจตามอำนาจหน้าที่ที่บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติสภาพัฒนาการเมืองฯ จำนวน 14 คณะ เป็นกลไกหลักในการขับเคลื่อนสภาให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ โครงสร้างของสภาพัฒนาการเมืองจึงได้มีการกำหนดองค์ประกอบของสภาพัฒนาการเมืองไว้ใน มาตรา 7 ของพระราชบัญญัติสภาพัฒนาการเมือง พ.ศ. 2551 ซึ่งประกอบไปด้วยบุคคลที่เป็นตัวแทนจากภาคสังคม พรรคการเมือง ผู้ทรงคุณวุฒิ องค์กรอิสระตามรัฐธรรมนูญ ตามรายละเอียดดังนี้

1) สมาชิกซึ่งมาจากผู้แทนองค์กรภาคประชาสังคม ตามคำนิยาม คำว่า องค์กรภาคประชาสังคมใน (1) มาตรา 3 แห่ง พระราชบัญญัติ สภาพัฒนาการเมือง พ.ศ. 2551 ซึ่งที่ประชุมในระดับจังหวัดของสภาองค์กรชุมชนตำบลเลือกกันให้เหลือจังหวัด ละ 1 คน จำนวน 76 คน

2) สมาชิกที่เป็นตัวแทนจากองค์กรภาคประชาสังคม ตามคำนิยาม ใน มาตรา 3 (2) คือ องค์กรภาคประชาสังคมอื่น (ที่ไม่ใช่สภาองค์กรชุมชน) ที่จัดตั้งการจัดตั้งตามพระราชบัญญัตินี้ จำนวน 16 คน

3) สมาชิกที่มาจากหัวหน้าพรรคการเมืองหรือตัวแทนพรรคการเมืองซึ่งมีสมาชิกในสังกัด เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรทุกพรรคการเมือง พรรคการเมืองละ 1 คน

4) สมาชิกที่มาจากหัวหน้าพรรคการเมืองหรือตัวแทนพรรคการเมือง ซึ่งไม่มีสมาชิกในสังกัด เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรทุกพรรคการเมือง เลือกกันเองให้เหลือ 2 คน

5) สมาชิกที่มาจากประธานคณะกรรมการกิจการวุฒิสภา และประธานคณะกรรมการ สามีญุประจําวุฒิสภา เลือกกันเองให้เหลือ 1 คน

6) สมาชิกโดยตำแหน่ง ได้แก่ เลขาธิการคณะกรรมการเลือกตั้ง เลขาธิการสำนักงาน ผู้ตรวจการแผ่นดิน เลขาธิการคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติ เลขาธิการ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ เลขาธิการสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ผู้อำนวยการสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์กรมหาชน) รวมทั้งหมด 6 คน

7) สมาชิกผู้ทรงคุณวุฒิอื่นจำนวน 10 คน

โดยให้เลขาธิการสถาบันพระปกเกล้า เป็นสมาชิกและเลขานุการสภาพัฒนาการเมือง หาก พิจารณาจากองค์ประกอบหรือที่มาของสมาชิกสภาพัฒนาการเมือง ประกอบด้วย ส่วนที่มาจาก ภาคประชาสังคม จำนวน 92 จากผู้ทรงคุณวุฒิ 10 คน จากองค์กรอิสระ 6 คน และที่เหลือเป็นส่วน ที่มาจากภาคการเมืองนั้น จะแตกต่างจากร่างเดิมซึ่งประกอบด้วย กรรมการที่มาจากภาค ประชาสังคมจำนวน 16 คน และผู้ทรงคุณวุฒิ 11 คน รวม 27 คน เท่านั้น มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่าเป็นการ ประนีประนอมกับพรรคการเมือง และชนชั้นนำ เป็นการสะท้อนความสัมพันธ์ทางอำนาจการเมืองที่ เป็นจริงในสังคมขณะนั้น หากได้เป็นไปตามเจตนารมณ์เดิมของผู้จัดทำร่าง ที่ต้องการเปิดพื้นที่ให้กับ การเมืองภาคพลเมืองได้เข้ามามีบทบาทที่สำคัญ แทนที่จะเป็นพื้นที่ของนักการเมืองและชนชั้นนำ ดังนั้น การเข้ามากำหนดทิศทาง นโยบาย หรือการดำเนินงานของสภาพัฒนาการเมืองจึงอาจกระทบ ต่อความเป็นอิสระและมีผลต่อปฏิสัมพันธ์เชิงอำนาจที่นำไปสู่ผลประโยชน์ของกลุ่มอำนาจดังกล่าวได้

เมื่อมาพิจารณาประเด็นสัดส่วนของสมาชิกสภาพัฒนาการเมือง แม้สัดส่วนที่มาจากภาค ประชาสังคม (92 คน) จะเป็นสัดส่วนที่มากที่สุดนั้น แต่เมื่อพิจารณารายละเอียดแต่ละส่วนที่ถูก แบ่งเป็น 2 คือ ส่วนแรกมีจำนวน 76 คน มาจากสภาองค์กรชุมชน ในมาตรา 7 (1) ตามบทเฉพาะ กาล ในมาตรา 40 (1) กำหนดให้ได้มาภายใน 210 วัน นับตั้งแต่วันที่บังคับใช้พระราชบัญญัตินี้ ทั้งที่ จุดเริ่มต้นของแนวความคิดนี้ ไม่ได้มีความสัมพันธ์กับเรื่องสภาองค์กรชุมชนตั้งแต่ต้นแต่ประการใด ทำให้การจัดตั้งสภาองค์กรชุมชนในระดับตำบล ตามพระราชบัญญัติสภาองค์กรชุมชน พ.ศ. 2551 ถูกบังคับให้เร่งรีบจัดตั้งให้เป็นไปตามเวลาที่กำหนดทั้งที่ส่วนใหญ่ยังไม่มีความพร้อมทั้งที่ เจตนารมณ์เดิมของพระราชบัญญัติสภาองค์กรชุมชนนั้นต้องการที่จะกระทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป อย่างที่ระบุไว้ว่า “การจัดตั้งสภาองค์กรชุมชนตำบล ให้เป็นไปตามความของชุมชนท้องถิ่น ตาม ธรรมชาติ สอดคล้องกับวิถีวัฒนธรรมภูมิปัญญาของชุมชน และความเห็นพ้องต้องกันของผู้ที่ เกี่ยวข้อง”⁴⁶ นอกจากนั้น ควรตั้งข้อสังเกตด้วยว่า ไม่ได้เกี่ยวข้องกับจุดประสงค์เดิมของสภาองค์กร

⁴⁶ สภาพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์กรมหาชน), สภาองค์กรชุมชนกรุงเทพฯ) : สภาพัฒนาองค์กรชุมชน กระทรวง (องค์กรมหาชน) (มปป ,พัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์, หน้า 12

ชุมชน ที่มีจุดมุ่งหมายว่า “สภาองค์กรชุมชนเป็นการเสริมสร้างองค์กรชุมชนให้เข้มแข็ง เพื่อให้
องค์กรชุมชนมีสภาพที่ชัดเจนในการดำเนินงานพัฒนาชุมชนท้องถิ่น ร่วมกับสถาบันต่างๆ ใน
ท้องถิ่น”⁴⁷ ดังนั้น การตั้งสภาองค์กรชุมชน ตาม พ.ร.บ. สภาองค์กรชุมชน พ.ศ. 2551 เข้ามาเป็น
สมาชิกสภาพัฒนาการเมือง นอกจากจะเป็นตัวเร่งให้การจัดตั้งเป็นไปอย่างรวดเร็วเพื่อรองรับแล้ว
และเป็นการดึงสองส่วนที่เข้ามาเกี่ยวข้องกันทั้งที่ไม่ได้มีความสัมพันธ์กันตั้งแต่ต้นโดยสภาองค์กร
ชุมชนอยู่ภายใต้การดูแลรับผิดชอบของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน สังกัดกระทรวงพัฒนาสังคมและ
ความมั่นคงของมนุษย์ อีกทั้ง กระบวนการการจัดตั้งสภาองค์กรชุมชนที่ยังไม่พร้อมอยู่ในระยะเริ่มต้น
จึงอาจมีโอกาสดำเนินการภายใต้อำนาจการแทรกแซงขององค์กรต้นสังกัดหรือองค์กรอื่นๆ ที่อยู่ใน
กระบวนการดังกล่าวได้

ขณะที่ในส่วนที่ 2 ของภาคประชาสังคม คือ สมาชิกสภาพัฒนาการเมืองตามมาตรา 7 (2)
ไม่ได้มาจากการเลือกกันเอง แต่มาจากการสรรหา ตามมาตรา 8 กล่าวคือ หลังจากองค์กร
ประชาสังคมดังกล่าว ได้รับการจัดแจ้งต่อสำนักงานแล้ว องค์กรเหล่านั้นจะเสนอชื่อผู้แทนองค์กรแต่
ละองค์กรให้สำนักงาน และสำนักงานจะทำการส่งรายชื่อให้คณะกรรมการสรรหาเป็นผู้สรรหาให้ได้
จำนวน 16 คน และคณะกรรมการสรรหาชุดเดียวกันนี้เองก็เป็นผู้สรรหาสมาชิกที่มาจากผู้ทรงคุณวุฒิ
ตามมาตรา 7 (7) จำนวน 10 คนด้วย โดยคณะกรรมการสรรหานี้มีทั้งหมด 7 คน แบ่งเป็นมี 2 ส่วน
คือ

ตาม มาตรา 11 (1) 4 คน ประกอบด้วย 1) กรรมการการเลือกตั้งคนหนึ่งที่คณะกรรมการ
เลือกตั้งมอบหมาย 2) กรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติคนหนึ่งที่คณะกรรมการสิทธิมนุษยชน
แห่งชาติมอบหมาย 3) ผู้ตรวจการแผ่นดินคนหนึ่ง ซึ่งผู้ตรวจการแผ่นดินร่วมกันมอบหมาย และ 4)
ตุลาการศาลปกครองสูงสุดคนหนึ่งที่ประธานศาลปกครองสูงสุดมอบหมาย

ตามมาตรา 11 (2) 3 คน คือ อาจารย์จากสถาบันอุดมศึกษาของรัฐและเอกชนที่มีการให้
ปริญญาตรีด้านนิติศาสตร์ รัฐศาสตร์ รัฐประศาสนศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ การพัฒนาชุมชนหรือสังคม
และสื่อสารมวลชน จำนวน 3 คน แบ่งเป็น 1) ที่ได้รับการเสนอชื่อจากที่ประชุมร่วมกันของ
อธิการบดีสถาบันอุดมศึกษาของรัฐ จำนวน 2 คน และ 2) จากที่ประชุมร่วมกันของอธิการบดี
สถาบันอุดมศึกษาเอกชน 1 คน

ข้อสังเกตที่น่าสนใจก็คือ ไม่มีองค์ประกอบของคณะกรรมการสรรหาที่มาจากผู้ทรงคุณวุฒิ
จากภาคประชาสังคมแต่อย่างใด

โครงสร้างถัดไปที่ควรพิจารณา คือ คณะกรรมการบริหารสำนักงาน อันประกอบด้วย

- 1) ประธานสภาพัฒนาการเมือง เป็นประธานกรรมการ
- 2) รองประธานสภาพัฒนาการเมือง เป็น รองประธานกรรมการ
- 3) กรรมการสภาพัฒนาการเมือง ที่มาจากสภาองค์กรชุมชน 1 คน
- 4) กรรมการสภาพัฒนาการเมือง ที่มาจากองค์กรภาคประชาสังคมอื่น 1 คน

⁴⁷ สภาพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์กรมหาชน), สภาองค์กรชุมชน ,หน้า 12

- 5) กรรมการสภาพัฒนาการเมือง ที่มาจากผู้ทรงคุณวุฒิ 1 คน
- 6) กรรมการสภาพัฒนาการเมืองที่มาจาก (3) พรรคการเมืองที่มี ส.ส. (4) พรรคการเมืองที่ไม่มี ส.ส. และ (5) ประธานคณะกรรมการกิจการวุฒิสภา และประธานคณะกรรมการสามัญประจำวุฒิสภา โดยเลือกกันเองให้เหลือ 1 คน
- 7) เลขาธิการ (เลขาธิการสถาบันพระปกเกล้า) เป็นกรรมการและเลขานุการ โดยคณะกรรมการบริหารสำนักงานฯ มีอำนาจหน้าที่ดังต่อไปนี้
  - 1) กำกับดูแลการบริหารของสำนักงานให้เป็นอิสระและเป็นกลางทางการเมือง
  - 2) พิจารณาแผนปฏิบัติงานประจำปีและวางกรอบวงเงินงบประมาณสำหรับการปฏิบัติการตามแผนปฏิบัติการของสำนักงานก่อนเสนอต่อสภาพัฒนาการเมือง เพื่อพิจารณาเห็นชอบ
  - 3) วินิจฉัยชี้ขาดในกรณีที่มีปัญหาเกี่ยวกับอำนาจหน้าที่ และการดำเนินงานของสำนักงาน

ทั้งนี้ในส่วนของสำนักงานของสภาพัฒนาการเมืองนั้น เป็นหน่วยงานอิสระในสถาบันพระปกเกล้า ทำหน้าที่สนับสนุนการดำเนินกิจกรรมตามอำนาจหน้าที่ของสภาพัฒนาการเมือง รวมทั้งเป็นหน่วยธุรการและงานวิชาการ ภายใต้การกำกับดูแลของประธานสภา โดยมีเลขาธิการ (เลขาธิการสถาบันพระปกเกล้า) เป็นผู้รับผิดชอบการบริหารของสำนักงาน

เมื่อพิจารณาองค์ประกอบของคณะกรรมการบริหารสำนักงาน แล้ว จะเห็นได้ว่าประกอบด้วยตัวแทนจากสัดส่วนแต่ละภาคของสภาพัฒนาการเมือง มีอำนาจหน้าที่ตามที่ระบุมาแล้วข้างต้น ดังนั้น การตั้งคณะกรรมการบริหารสำนักงานขึ้น จึงถูกตั้งข้อสังเกตและมีความห่วงใยอย่างมากว่าผู้ที่จะมีส่วนในการกำหนดการทำงาน หรือ ทิศทางของสภาพัฒนาการเมืองที่แท้จริง คือ คณะกรรมการบริหารสำนักงาน นั้นเอง ในขณะที่ สัดส่วนตัวแทนภาคประชาชน มีแค่ 2 ใน 7 เท่านั้น

โครงสร้างอีกส่วนหนึ่งที่สำคัญ คือ กองทุนพัฒนาการเมืองภาคพลเมืองตาม พ.ร.บ. สภาพัฒนาการเมืองพ.ศ. 2551 เพื่อช่วยเหลือกิจกรรมสาธารณะของชุมชน รวมทั้งสนับสนุนการดำเนินการของกลุ่มประชาชนที่รวมตัวกันในลักษณะเครือข่ายทุกรูปแบบให้สามารถแสดงความคิดเห็นและเสนอความต้องการของชุมชนในพื้นที่ (มาตรา 31) โดยในส่วนของกองทุนนั้น นอกจากเงินประเดิมที่ได้จากรัฐบาลเกี่ยวกับคณะกรรมการเตรียมการจัดตั้งสภาพัฒนาการเมืองและยกร่างแผนแม่บทพัฒนาการเมืองแล้ว ที่มาของกองทุนที่สำคัญคือ 1) เงินอุดหนุนที่รัฐบาลจัดสรรให้จากงบประมาณแผ่นดิน และ 2) เงินหรือทรัพย์สินที่มีผู้มอบให้เพื่อสมทบกองทุน

คณะกรรมการบริหารกองทุน ประกอบด้วย

- 1) คณะกรรมการบริหารสำนักงาน (6 คน) ซึ่งประกอบด้วย (1) ประธานสภาพัฒนาการเมือง (2) รองประธานสภาพัฒนาการเมือง (3) กรรมการสภาที่มาจากสภาองค์กรชุมชน (4) กรรมการสภาฯ ที่มาจากองค์กรภาคประชาสังคมอื่น (5) กรรมการสภาฯ ที่มาจากผู้ทรงคุณวุฒิ (6) กรรมการสภาฯ ที่มาจากพรรคการเมืองที่มี ส.ส. (4) พรรคการเมืองที่ไม่มี ส.ส. และ (5) ประธาน

คณะกรรมการกิจการวุฒิสภา และประธานคณะกรรมการสามัญประจำวุฒิสภา โดยเลือกกันเองให้เหลือ 1 คน

- 2) ผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ
- 3) ผู้ทรงคุณวุฒิซึ่งมีความรู้เชี่ยวชาญทางด้านการเงินการบัญชี
- 4) ผู้ทรงคุณวุฒิทางการพัฒนาสังคมหรือชุมชน
- 5) เลขานุการ คือ เลขานุการสถาบันพระปกเกล้า เป็นกรรมการและเลขานุการ

คณะกรรมการบริหารกองทุนมีหน้าที่ในการบริหารกองทุนให้เป็นไปตามระเบียบที่สภาพัฒนาการเมืองกำหนด รวมทั้งพิจารณาอนุมัติการใช้จ่ายเงินกองทุน เพื่อสนับสนุนการดำเนินการกิจกรรมสาธารณะของชุมชน รวมทั้งสนับสนุนการดำเนินของกลุ่มประชาชนที่รวมตัวกัน โดยในมาตรา 33 กำหนดให้คำนึงถึงกิจกรรมที่มีลักษณะดังต่อไปนี้

1) กิจกรรมที่มีลักษณะการดำเนินงานที่เป็นการส่งเสริมและสนับสนุนการพัฒนาการเมืองภาคพลเมือง การพัฒนาวัฒนธรรมประชาธิปไตย และสถาบันการเมือง รวมทั้งสถาบันอื่นที่เกี่ยวข้อง

2) กิจกรรมที่สนับสนุนหรือส่งเสริมให้ประชาชนเกิดความตระหนักถึงความสำคัญของการเมือง สิทธิ หน้าที่ และความรับผิดชอบของประชาชนที่พึงมีภายใต้ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระประมุข

3) กิจกรรมที่ส่งเสริมและพัฒนาศักยภาพของประชาชน ชุมชน หรือองค์กรภาคประชาสังคม โดยเฉพาะบทบาทของประชาชน ชุมชน หรือองค์กรภาคประชาสังคมในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการทรัพยากรท้องถิ่นและภูมิปัญญาท้องถิ่น

4) การศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับข้อที่ 1, 2 และ 3

5) กิจกรรมอื่นตามวัตถุประสงค์ของกองทุนที่สภาพัฒนาการเมืองเห็นสมควร

จะเห็นได้ว่า กรรมการบริหารกองทุนพัฒนาการเมือง สัดส่วนที่สำคัญมาจาก คณะกรรมการบริหารสำนักงาน จำนวน 7 คน (รวมเลขานุการสถาบันพระปกเกล้า) ในจำนวนกรรมการบริหาร 10 คน ภายใต้องค์ประกอบดังกล่าวนี้ จึงเป็นการตอกย้ำให้เห็นชัดว่าคณะกรรมการบริหารสำนักงาน เป็นเสมือน “ผู้บริหารตัวจริง” ใน “สภาพัฒนาการเมือง”

ประเด็นสุดท้าย คือ แผนการใช้งบประมาณของกองทุนพัฒนาการเมืองภาคพลเมือง ผู้วิจัยได้ศึกษาแผนการใช้งบประมาณ ระหว่างปี พ.ศ. 2551-2552 ในหนังสือ “รายงานประจำปี 2551-2552 สภาพัฒนาการเมือง” พบว่า กองทุนพัฒนาการเมืองภาคพลเมืองได้รับงบประมาณรวมแล้ว 130 ล้านบาท คือ ในปี 2551 ได้รับจำนวน 80 ล้านบาท และในปี 2552 ได้รับจำนวน 50 ล้านบาท งบประมาณดังกล่าวถูกจัดสรรกระจายไปตามประเภทโครงการ 3 ลักษณะ คือ พื้นที่ เครือข่าย และงบสนับสนุนการวิจัย โดยในปี 2552 กองทุนสภาพัฒนาการเมืองภาคพลเมืองมีการอนุมัติงบประมาณทั้งสิ้น 90,581,910 บาท เป็นโครงการที่ถูกกระจายไปยังพื้นที่ทั้ง 5 ภาค รวมกัน 71,100,060 บาท สังเกตได้ว่าเป็นการจัดสรรงบประมาณให้พื้นที่ที่มีสัดส่วนที่สูงมาก แต่งบประมาณส่วนใหญ่นั้น จะใช้ไปในเรื่องของการอบรม สัมมนาให้ความรู้ในเรื่องประชาธิปไตย⁴⁸ นายจินดา บุญ

⁴⁸ รายงานประจำปี 2551-2552 สภาพัฒนาการเมือง , หน้า 60

จันทร์ คณะกรรมการกองทุนพัฒนาการเมือง ให้ความเห็นไว้ว่า “โครงการอบรม สัมมนาให้ความรู้ทางด้านประชาธิปไตยนี้สามารถทำให้เสร็จสิ้นภายใน 1-2 วัน และสามารถเคลียร์งบประมาณ หรือเบิกจ่ายได้เสร็จสิ้น จึงกลายเป็นโมเดลทั่วไป”⁴⁹ ดังเช่นตามรายงานการประเมินผลของคณะกรรมการอิสระติดตามและประเมินผลในปีงบประมาณ พ.ศ. 2552 พบว่า ผลปฏิบัติงานในโครงการประชุมเชิงปฏิบัติการเพื่อทบทวนแผนพัฒนาการเมืองและแนวทางการขับเคลื่อนแผนพัฒนาการเมือง - ดำเนินการประชุมเชิงปฏิบัติการ 5 ภูมิภาคทั่วประเทศและโครงการขับเคลื่อนแผนพัฒนาการเมือง และติดตามการประเมินผลการปฏิบัติตามแผนพัฒนาการเมือง มีผลการประเมิน คือ “พอใช้” ส่วนโครงการส่งเสริมสนับสนุนความเข้มแข็งของการเมืองภาคพลเมือง – กิจกรรมส่งเสริมและสนับสนุนความเข้มแข็งการเมืองภาคพลเมือง 5 ภูมิภาคตามบริบทของพื้นที่ มีผลการประเมิน คือ “ปานกลาง”

ข้อสรุปและข้อเสนอแนะ

ตารางเปรียบเทียบความลักษณะความแตกต่างของพระราชบัญญัติสภาพัฒนาการเมือง พ.ศ. 2551 และฉบับของคณะกรรมการเตรียมการจัดตั้งสภาพัฒนาการเมืองและยกร่างแผนแม่บทพัฒนาการเมือง

พระราชบัญญัติสภาพัฒนาการเมือง พ.ศ.2551	สภาพัฒนาการเมือง ร่างฯ เดิม ที่ผ่านกระบวนการรับฟังความคิดเห็น
<p>โครงสร้างสภาพัฒนาการเมือง</p> <ul style="list-style-type: none"> - รวมศูนย์อำนาจ - สภาอำนาจนิยม - สภาประกอบด้วยนักการเมือง ชนชั้นนำ (ส่วนกลาง+ส่วนท้องถิ่น) - ทำงานแนวตั้ง - ใหญ่เทอะทะเพราะกำหนดให้มีตัวแทนจากสมาชิกสภาองค์กรชุมชนจังหวัดละ 1 คน รวม 76 คน 	<ul style="list-style-type: none"> - เน้นการทำงานพื้นที่เป็นตัวตั้ง (โดยองค์กรชุมชน) - เน้นการทำงานพัฒนาองค์ความรู้ - ความเป็นอิสระ ประกอบด้วยผู้ทรงคุณวุฒิ + ผู้มีประสบการณ์ - ทำงานแนวราบ - องค์กรกลางขนาดเล็ก เน้นการทำงานแบบเชื่อมโยงประสาน
<p>คณะกรรมการบริหารสำนักงาน</p> <ul style="list-style-type: none"> - สร้างองค์กรรวมศูนย์อำนาจส่วนกลาง - สถาบันพระปกเกล้ารวบอำนาจการจัดการ (สภา+คณะกรรมการบริหารสำนักงาน+กองทุน) 	<ul style="list-style-type: none"> - หน่วยงานธุรการและวิชาการของสภาฯ - สนับสนุนการทำงานของสภา

⁴⁹ สัมภาษณ์ จินดา บุญจันทร์, คณะกรรมการกองทุนพัฒนาการเมือง, 7 ตุลาคม 2554.

พระราชบัญญัติสภาพัฒนาการเมือง พ.ศ.2551	สภาพัฒนาการเมือง ร่างฯ เดิม ที่ผ่านกระบวนการรับฟังความคิดเห็น
การใช้เงินกองทุนฯ - ผูกขาดการตัดสินใจงบประมาณ โดยคณะกรรมการ กองทุน - จำกัดกิจกรรมประชาธิปไตย/เศรษฐกิจ/ การเมือง/สังคม/สื่อ	- การมีส่วนร่วมประชาชน/สิทธิเสรีภาพ โดยยึดหลักพื้นที่เป็นตัวตั้ง - สร้างประชาธิปไตยที่ “กินได้” - ประชาชนเป็นศูนย์กลาง การทำงาน องค์กรรัฐ/ สถาบันทางการเมืองมีหน้าที่ส่งเสริมสนับสนุน

เมื่อมาวิเคราะห์โครงสร้างสภาพัฒนาการเมืองจาก พระราชบัญญัติที่กำหนดขึ้นแล้วจะพบการทำงานที่ทำให้เกิดองค์กรที่รวมศูนย์การทำงานที่ส่วนกลาง อันประกอบด้วยตัวแทนจาก พรรคการเมือง จากวุฒิสภา องค์กรอิสระและตัวแทนจากสภาองค์กรชุมชนท้องถิ่น จังหวัดละ 1 คนเพิ่มเติมจากผู้ทรงคุณวุฒิและตัวแทนองค์กรภาคประชาสังคมที่ได้กำหนดไว้ตามร่างพระราชบัญญัติของคณะกรรมการเตรียมการฯ เพราะฉะนั้นจึงเป็นองค์กรที่มีโอกาสที่จะถูกรอบงำจากชนชั้นกลางและชนชั้นนำทั้งส่วนกลางและส่วนพื้นที่ ซึ่งขัดต่อเจตนารมณ์ของความต้องการของภาคประชาชนและผลการศึกษาของคณะกรรมการเตรียมการจัดตั้งฯ ที่ต้องการองค์กรที่เป็นอิสระ เน้นการทำงานในพื้นที่เป็นตัวตั้ง ให้เป็นองค์กรที่มีส่วนการทำงานเป็นองค์กรขนาดเล็ก เชื่อมโยงประสาน เป็นองค์กรพัฒนาองค์ความรู้ และประการสำคัญที่สุดคือ ต้องการการทำงานในแนวราบเพื่อสร้างวัฒนธรรมประชาธิปไตย มากกว่าการทำงานในแนวตั้งตามโครงสร้างในพระราชบัญญัติสภาพัฒนาการเมือง พ.ศ. 2551

ดังนั้น แม้ว่า พ.ร.บ. สภาพัฒนาการเมือง มีเจตนารมณ์ที่สำคัญว่า ต้องการเปลี่ยนโจทย์การเมืองไทยใหม่จาก “การเมืองของชนชั้นนำ” ให้เป็น “การเมืองของพลเมืองและกลุ่มองค์กรของทุกภาคส่วนอย่างหลากหลาย” การยกร่างกฎหมายฉบับนี้ในช่วงต้นซึ่งเปิดโอกาสให้ผู้มีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง ต้องการให้ลักษณะโครงสร้างองค์กรมีความเป็นอิสระ เน้นการทำงานพื้นที่เป็นตัวตั้ง (โดยองค์กรชุมชน) และองค์กรขนาดกลาง-เล็ก มีลักษณะเป็นเครือข่าย เน้นการทำงานบริหารจัดการเชื่อมโยงประสาน เน้นการทำงานพัฒนาองค์ความรู้ ผู้ศึกษามีข้อสังเกตเบื้องต้น ดังนี้

1. มีลักษณะเป็น “สภาพัฒนาการเมืองฉบับนักการเมืองและชนชั้นนำ” กฎหมายที่ประกาศใช้เมื่อผ่าน สนช. เป็นการออกแบบโดยมีโครงสร้าง องค์กร ให้พื้นที่แก่นักการเมือง ชนชั้นนำ สามารถเข้าไปครอบงำ แทรกแซง และมีลักษณะรวมศูนย์อำนาจและทำงานแนวตั้ง

2. ทิศทางหลักของประชาธิปไตยภายใต้สภาพัฒนาการเมืองเป็น “ประชาธิปไตยแบบกำกับ” กล่าวคือ มีการสร้างกลุ่มอภิสิทธิ์ชนขึ้นมาอีกกลุ่มหนึ่ง มีคนมากอยุ่ชี้ นำ กำกับ ว่า ประชาธิปไตยที่แท้จริงนั้นคืออะไร ประชาชนควรจะมีบทบาทอย่างไร อะไรเป็นการเมืองที่ยอมรับได้หรือไม่ได้ ระบุธรรมในการตัดสินใจแบบนี้ก็คือ การพิจารณาอนุมัติงบประมาณของกองทุนพัฒนาการเมืองภาคพลเมือง เพื่อ “ช่วยเหลือกิจกรรมสาธารณะของชุมชน รวมทั้งสนับสนุนการดำเนินการของกลุ่ม

ประชาชนที่รวมตัวกันในลักษณะเครือข่ายทุกรูปแบบให้สามารถแสดงความคิดเห็นและเสนอความต้องการของชุมชนในพื้นที่” (มาตรา 31) ในทางปฏิบัติกิจกรรมก็ยังเน้นไปยังการอบรมประชาธิปไตย สังเกตว่า การเมืองภาคพลเมืองถูกทำให้หดแคบลงเหลือแค่การอบรมประชาธิปไตยให้กับชาวบ้าน เพราะกิจกรรมเช่นนี้ทำง่าย คำถามคือ กิจกรรมเหล่านี้จะนำไปสู่การสร้างและจรรโลงประชาธิปไตย และการเมืองภาคพลเมืองได้แค่ไหน อย่างไร ดังนั้น งบประมาณและทรัพยากรของสภาพัฒนาการเมืองจึงยังไม่ชัดเจนว่า สามารถไปสนับสนุนการขับเคลื่อนการเมืองภาคพลเมืองได้มากเท่าใดนัก

จากข้อพิจณาดังกล่าวข้างต้น อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า พระราชบัญญัติสภาพัฒนาการเมือง พ.ศ. 2551 ยังมีบทบัญญัติบางประการที่ต้องทบทวนในเชิงระบบโครงสร้างอันมีผลต่อการทำงานเพื่อขับเคลื่อนสภาพัฒนาการเมืองให้เป็นไปตามเจตนารมณ์ตามรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2550 และความต้องการของประชาชนในการสร้างการเมืองภาคพลเมืองและเมื่อวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์เชิงอำนาจในสัดส่วนองค์ประกอบต่างๆ ภายในโครงสร้างการบริหารงานและกองทุนสภาพัฒนาการเมืองภาคพลเมือง ก็ทำให้เห็นรายละเอียดทางด้านแผนงาน กิจกรรมและการใช้งบประมาณกองทุนที่ยังไม่บรรลุเป้าหมายในการสร้างวัฒนธรรมการเมืองในระบบประชาธิปไตยที่ยึดหลักเสรีภาพ ความเสมอภาคได้อย่างแท้จริง